

La Leproseria Sant Francesc de Borja de Fontilles
Els inicis d'un projecte centenari

La Leproseria Sant Francesc de Borja de Fontilles

Els inicis d'un projecte centenari

Gandia, 2009

COL·LECCIÓ
TIVOLI

Edita: CEIC Alfons el Vell

www.alfonsellvell.com <<http://www.alfonsellvell.com>>

Col·labora: Edicions Tívoli

Textos: Josep Bernabeu i Teresa Ballester

Fotografies: Col·lecció Tívoli

© Dels textos: Josep Bernabeu i Teresa Ballester

© D'aquesta edició: CEIC Alfons el Vell, 2009

© De les fotografies: Col·lecció Tívoli

Maquetació: Buenalettra, S.L.

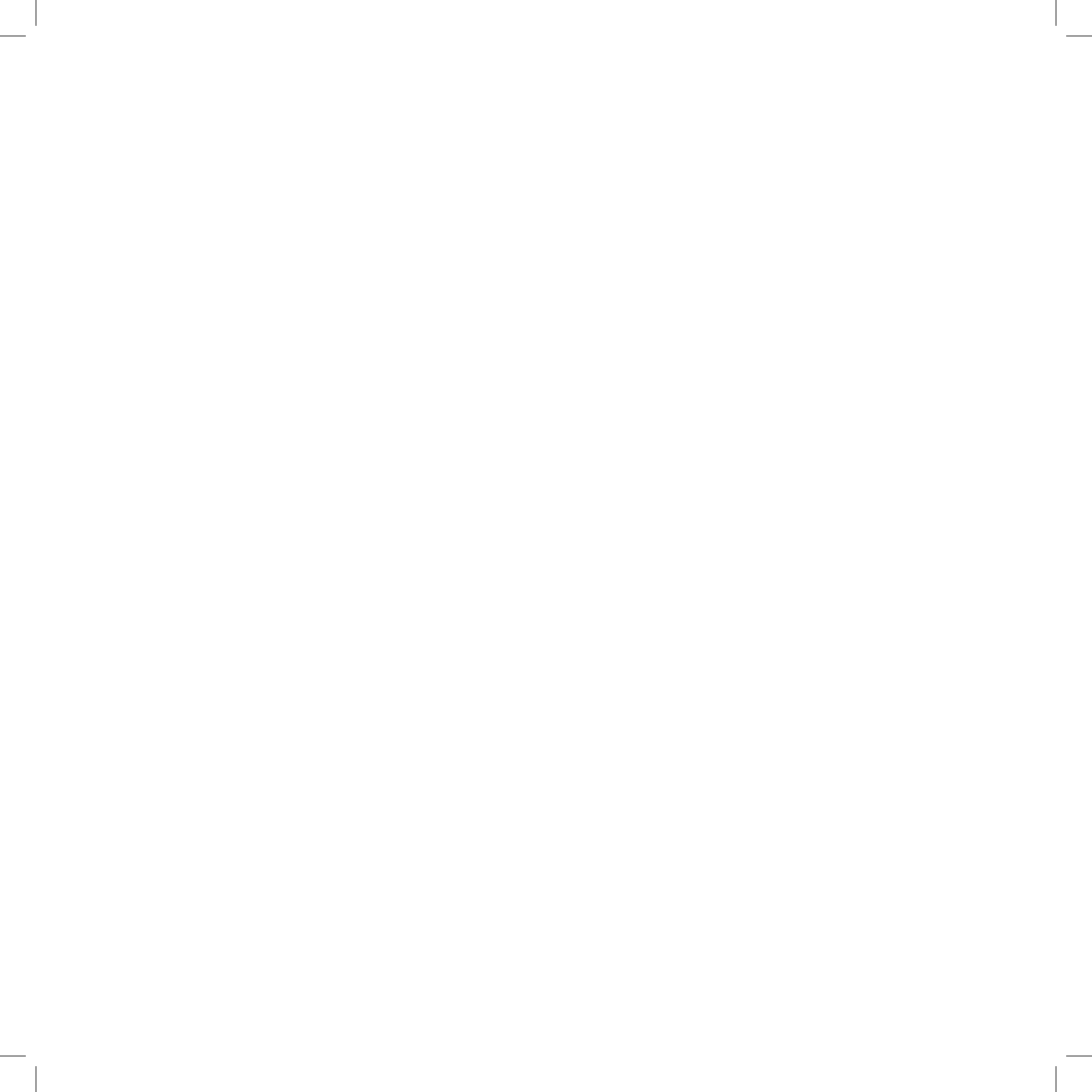
Impressió:

ISBN: 978-84-96839-23-6

DL:

índex

07	Fontilles: la resposta filantròpica a un problema de salut pública
23	L'espai físic i les infraestructures
39	Els malalts i la malaltia
51	L'assistència sanitària
69	L'esperit clerical de Fontilles
87	Vida quotidiana i règim assistencial
105	Recerques històriques sobre Fontilles

Fontilles: la resposta filantròpica a un problema de salut pública

El 17 de gener de 2009 es complien cent anys de la inauguració oficial de la leproseria de Fontilles (Vall de Laguar, Marina Alta), sens dubte la resposta institucional més important que es va generar a l'Estat espanyol per a fer front a la reaparició del problema de la lepra en els segles XIX i XX, i una de les fites més destacades en la història de la sanitat valenciana contemporània.

Amb aquest motiu, atesa la incidència que va tenir la pandèmia de lepra en el cas de les comarques centrals valencianes i el paper protagonista que va jugar Gandia en la gènesi del projecte Fontilles, el CEIC Alfons el Vell va considerar oportú organitzar una exposició fotogràfica sobre el inici del sanatori i els primers anys del seu funcionament.

El catàleg que el lector té a les seues mans, a més d'explicar el context històric en què sorgeix la idea de construir un sanatori per a leprosos, conté una selecció de fotografies que mostren l'espai físic que va acollir la leproseria, el tipus de malalts que hi

ingressaven, les atencions que rebien o la forma de vida que hi portaven.

Des del punt de vista cronològic, les imatges, provinents bàsicament del fons fotogràfic Tívoli d'Alcoi i efectuades moltes d'elles pels fotògrafs Isidro Laporta i Josep Thomas, fan referència als inicis del sanatori. Des de l'anomenat Fontilles primitiu, que va permetre rebre els primers malalts, fins a l'etapa de consolidació, quan al final de la dècada de 1910 i els primers anys de 1920 es van acabar de construir les principals infraestructures i es va aconseguir la dotació de mitjans científics i terapèutics més o menys adients.

Les raons per a posar en marxa un projecte com el de Fontilles cal buscar-les en *la reaparició contemporània del perill leprós*. El continent europeu va patir al llarg del segle XIX i les primeres dècades del segle XX les conseqüències d'una pandèmia de lepra. El mal de Sant Llützer, omnipresent en l'Europa medieval, apareixia novament en zones importants

de l'Europa nòrdica i de l'Europa del nord-est i, de manera molt especial, a l'Europa mediterrània, on es va manifestar amb virulència en diverses regions espanyoles, tot destacant l'existència d'un focus valencià de lepra i, de manera particular, per la gravetat i l'extensió de la infecció, el conegut entre els lepròlegs com a cap de Sant Antoni (partits judicials de Dénia, Gandia, Pego i Xàtiva).

Des de les primeres dècades del segle XIX s'havien publicat unes quantes monografies i memòries que s'ocupaven del problema de la lepra, el qual s'havia revifat en diversos llocs de la geografia espanyola. De fet, davant les dimensions que anava adquirint la pandèmia, des de l'àmbit de l'administració sanitària es van dictar normatives encaminades a controlar-la. Dues reials ordres del 23 de juny de 1862 i del 7 de gener de 1878 manaven als governadors formar estadística sobre els malalts de lepra que hi havia en cada província.

En el context d'aquelles normatives i a instàncies dels governadors civils de València i Alacant es van redactar les conegudes memòries sobre la lepra que van preparar els metges Juan Bautista Peset Vidal sobre la província de València, el 1878, i Juan Bautista Poquet i Salvador Calatayud sobre els municipis alacantins de Parcent i Pedreguer el 1879, en les quals s'insistia en les mancances de tota mena que envoltaven la vida dels malalts de lepra i en la necessitat de dur a terme una bona profilaxi a través de l'aïllament i la desinfecció. Com conclouia la Junta Municipal de Sanitat de Gandia en la memòria que va preparar l'any 1900 sobre la lepra al seu districte, hauria estat l'abandó de les mesures tradicionals d'aïllament rigorós dels malalts de lepra el fet que explicaria l'augment de casos del mal de Sant Llàtzer, com també l'aparició de casos nous en localitats indemnes.

La situació de la pandèmia en les primeres dècades del segle XX apareixia resumida en la

Geografía médica de la península Ibérica, que va ser publicada per Philip Hauser l'any 1913. Pel que fa al País Valencià, les informacions recollides resultaven prou eloqüents. Les províncies d'Alacant i València figuraven, per nombre de leprosos, en els primers llocs del rànquing nacional (fotografia 1). Per la seua part, el metge Faustí Barberà, en una estadística sobre malalts de lepra a l'antic Regne de València, publicada l'any 1911 en la *Revista Valenciana de Ciencias Médicas*, cridava l'atenció sobre l'increment progressiu de leprosos. Tot i haver-hi dificultats importants per a elaborar estadístiques fiables, al començament del segle xx ja es parlava de més de 300 malalts de lepra a la Marina i de més de 2.000 leprosos en tot el País Valencià. La lepra havia adquirit unes dimensions preocupants i s'havia convertit en un problema important de salut pública.

El perill leprós, des de la seua condició de malaltia contagiosa, exigia respostes immediates. En una primera etapa, l'aïllament, mancat de condicions

higièniques adequades, i la segregació social es van convertir en les alternatives principals que s'oferien als malalts. Des de la ciència mèdica es va perfilar tot un discurs que anava de la repressió a la profilaxi, però que no es traduïa en mesures concretes. A més, les mancances de tot tipus que presentava l'administració sanitària espanyola, des de la incapacitat per a quantificar el nombre de leprosos fins a l'incompliment de les normatives promulgades, van condicionar la resposta col·lectiva que exigia la malaltia leprosa i van despertar les crítiques del món de la higiene i de la salut pública.

Davant la gravetat del problema de la lepra, la repercussió social que mostrava i les circumstàncies d'abandó que envoltaven als leprosos valencians, de manera particular els de la Marina Alta i els de l'Horta de Gandia, els malalts de lepra acabaren per convertir-se en objectiu de les activitats filantròpiques dels propagandistes catòlics del principi del segle xx. Així, l'hivern de 1901, dues destacades figures del

catolicisme social a les comarques de la Safor i la Marina Alta, el jesuïta Carlos Ferrís i l'advocat Joaquín Ballester (fotografia 2), van decidir posar en marxa el projecte de construcció d'una leproseria capaç de donar resposta a les necessitats espirituals i materials dels leprosos valencians.

En tot aquell procés, tutelat pels jesuïtes des del palau del Sant Duc, va jugar un paper fonamental el moviment catòlic que s'havia desenvolupat a la Safor i la col·laboració de personatges importants del catolicisme social de la Marina Alta. A més de Joaquín Ballester, senyoret de Tormos i home de confiança de Carlos Ferrís, hi destacava, entre altres, la participació de l'advocat d'Ondara Eduardo Grustán. La influència de tots aquests personatges va resultar fonamental tant per a difondre el projecte de Fontilles com per a fer realitat la construcció del sanatori al terme de la Vall de Laguar.

En aquella iniciativa filantròpica van confluïr un conjunt molt ampli d'institucions, voluntats i

interessos. Guiat pels paràmetres de la caritat, es va articular tot un moviment social que incloïa l'organització i posada en marxa de campanyes propagandístiques a través de juntes de propaganda i recaptació, publicacions, creació de caixes d'estalvi, mobilització a escala local, regional i nacional d'autoritats i personalitats de tarannà conservador, o manifestacions de caire religiós.

Una de les iniciatives que cal destacar es la campanya propagandística que des del 1902 va promoure el jesuïta Carlos Ferrís a través de la *Revista de Gandía*. L'objectiu era aconseguir que els lectors s'adonaren del progressiu augment de la malaltia de la lepra i de la necessitat de construir un sanatori on els leprosos desatesos pogueren rebre les atencions adequades.

A l'abril d'aquell mateix any, el prestigiós dermatòleg resident a Xàbia Jaime González Castellano iniciava la publicació d'una sèrie d'articles en la *Revista de Gandía*, en què intentava demostrar

l'increment de la lepra, l'abandonament en què vivien els malalts i la urgència de disposar d'un lloc adequat per a poder-los tractar. En aquell mateix número s'informava de la reunió del patronat de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Gandía en què es va tractar el tema dels malalts de lepra i es va aprovar la constitució d'una comissió de «persones respectables, totes elles de prestigi i representació social», encarregada de dur a terme el projecte de la colònia sanatori per a leprosos que portaria el nom de Sant Francesc de Borja i Sant Duc de Gandia.

En la Comissió Organitzadora, constituïda formalment a l'abril de 1902, juntament amb el jesuïta Ferrís i Joaquín Ballester, advocat, propietari i polític que feia les funcions de tresorer, figuraven també aristòcrates i, com s'havia acordat, joves fadrins d'alta posició social, com era el cas del president de la Comissió i fill del marquès de González, Juan Vallier; de Ramón Rovira Orlandis, futur baró d'Antella i comte de Ròtova; de Luis

García Guijarro, fill del registrador de la propietat de Gandia, que va acabar desenvolupant una important carrera com a polític carlista i com un dels líders de la Dreta Regional Valenciana; de Fernando Núñez-Robres i Rodríguez de Valcárcel, comte de Pestagua i futur marquès de la Calzada i baró d'Alcàsser; de Carlos Corbí de Orellana, i de Francisco Gómez, fill d'un acabalat propietari de Sueca. Es tractava d'un col·lectiu lligat al món aristocràtic valencià i a l'alta burgesia financera, amb importants interessos, en molts casos, a la comarca de la Safor. També hi figuraven com assessors científics el metge de València Faustí Barberà, col·laborador del pare Ferrís en anteriors iniciatives filantròpiques, com la creació de l'Institut Valencià de Cecs i Sordmuts, i el dermatòleg Jaime González Castellano.

L'abril de 1903, davant l'allau de notícies sobre la malaltia leprosa que anaven apareixent i coincidint amb l'inici de les obres del sanatori, la *Revista de Gandía* inaugurava una secció denominada «Boletín

de la Colonia Nacional de San Francisco de Borja para Leprosos» (fotografia 3). La finalitat de la nova secció era donar a conèixer el nom de les persones i les institucions que s'anaven vinculant al projecte de construcció de la leproseria, i també la marxa del futur sanatori. Informant de totes les qüestions relacionades amb el problema de la lepra, la *Revista de Gandía* acomplia la funció d'òrgan d'expressió del Patronat Sant Francesc de Borja, institució filantròpica que guiava tot el procés i que havia quedat formalment constituïda el novembre de 1902.

El juny de 1903 s'incrementaven les accions propagandístiques i la Tipografia Moderna de València imprimia «una important remesa» de targetes postals en què es representava sant Francesc de Borja subministrant una tassa d'aliment a un malalt, al mateix temps que es demanava una almoïna per als leprosos.

Però seria el 1904 quan es van materialitzar les dues accions propagandístiques de més envergadura.

En el mes de març s'acabava d'imprimir la monografia *Caridad Heroica* (fotografia 4). El tiratge va ser de 3.500 exemplars. Es tractava d'una publicació que plantejava com a objectiu principal -en línia amb les iniciatives propagandístiques que acabem d'exposar- donar a conèixer a través de testimonis contemporanis les dimensions del problema de la lepra i justificar l'oportunitat de construir una colònia sanatori per a leprosos, a més d'aconseguir recaptar els diners que calien per a un projecte com aquell.

D'altra banda, quan es va constituir la Junta de Govern del Patronat Sant Francesc de Borja, una vegada aprovats els estatuts per les autoritats eclesiàstiques i civils, es va prendre l'acord de crear juntes provincials i locals en el major nombre possible de poblacions. Aquestes juntes serien les encarregades de fer propaganda i de recollir els fons necessaris per a tirar endavant les obres de la leproseria. Els estatuts del patronat preveïen dos tipus de benefactors: els insignes, que tenien a més

la condició de patrons, eren els que aportaven 1.000 pessetes d'una sola vegada; els benefactors simples eren tots els que contribuïen amb una almoïna de més de cinc cèntims.

En el cas de Gandia, la Junta estava conformada per Cristóbal Almela, advocat i propietari, com a president; Adolfo Calatayud Estaña, baró d'Agres i Sella, com a vicepresident; Carlos Sancho Sendra, propietari, com a tresorer; Alfredo Saiz Soler, rector, com a secretari; i com a vocals: Luis Vallier, marqués de González; José Sáez de Juano, advocat i propietari; Ignacio Martínez Villanueva, farmacèutic i propietari; Antonio Chaveli, advocat i propietari; Eduardo Renau, advocat i propietari; José María Company Mallent, propietari; Pedro Lapeyre Pouquet, propietari, i el metge José Iranzo Rodríguez.

Al mateix temps es va iniciar en l'àmbit estatal una campanya per a donar a conèixer el projecte de colònia sanatori. Pertot arreu es van publicar articles sobre el sanatori que anava a construir-

se a Fontilles: *El Imparcial* de Madrid, *La Revista Popular* de Barcelona, *El Castellano* de Burgos, *El Siglo Católico* d'Alcoi, etc. Una de les publicacions que més va contribuir a difondre la futura leproseria va ser la revista *El Mensajero del Corazón de Jesús* a través de la secció «Cartas de otro Mundo», que firmava el jesuïta Remigio Vilariño

En relació amb el finançament de la futura leproseria, a més de crear una comissió per a gestionar subvencions davant dels poders públics, formada pel jurista i polític Rafael Rodríguez de Cepeda, pel metge Ramón Alapont i Leopoldo Trénor, membre d'una de les famílies més influents de Gandia i de la burgesia valenciana, destacava la relació i vinculació que hi havia entre molts dels impulsors del projecte i la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Gandía, una institució amb finalitat benèfica que havia estat impulsada pel mateix Ferrís, assessorat per Joaquín Ballester. De fet, el projecte de construcció d'un sanatori per a leprosos es va fer

públic per primera vegada en una assemblea de la caixa d'estalvis de Gandia, i el desembre de 1904 es va aprovar la creació de la Caja de Ahorros, Socorros y Monte de Piedad de Pego. Com que els estatuts de la de Gandia no ho permetien, els beneficis de la nova caixa, que va obrir sucursals i despatxos auxiliars a Oliva, Ontinyent, Alzira i Alberic, s'havien de destinar al sosteniment del sanatori per a leprosos.

L'abril de 1904 veia la llum el primer número de la revista *La Lepra* (fotografia 5), l'altra acció propagandista més destacada. Es tractava d'un butlletí mensual que després canviaria el nom pel de *Fontilles* i que va ser publicat fins gener del 1910 (fotografia 6). Tenia com a objectiu anul·lar les crítiques dels enemics del projecte filantròpic, en la mesura que anaven apareixent veus, particularment a la Marina Alta, que s'oposaven a la construcció de la leproseria. L'argument que s'esgrimia era el d'evitar l'aglomeració de malalts de lepra i l'aparició d'un focus d'infecció que podia contagiar

tots els habitants de les localitats veïnes. També s'argumentava el rebuig del mercat davant els productes típics de la Marina i, de manera molt particular, la pansa.

Entre les persones més actives dins d'aquell moviment d'oposició, hem de destacar el paper del metge titular d'Ondara, doctor Ruano, que va publicar un fullet i diversos articles al periòdic *La Correspondencia de Alicante* i altres mitjans de comunicació. No content amb els esforços per a promoure la suspensió de les obres, aquest metge va polemitzar sobre la necessitat o no de disposar d'un sanatori en el terreny científic i va reptar el metge de València, el doctor Aguilar Jordán, a debatre la qüestió en una sessió pública de l'Institut Mèdic Valencià. L'opinió de la institució valenciana va ser favorable a la construcció de la leproseria, circumstància que va fer que els partidaris de la paralització del projecte accentuaren les argumentacions econòmiques i socials, a més d'acusar el patronat d'haver comprat

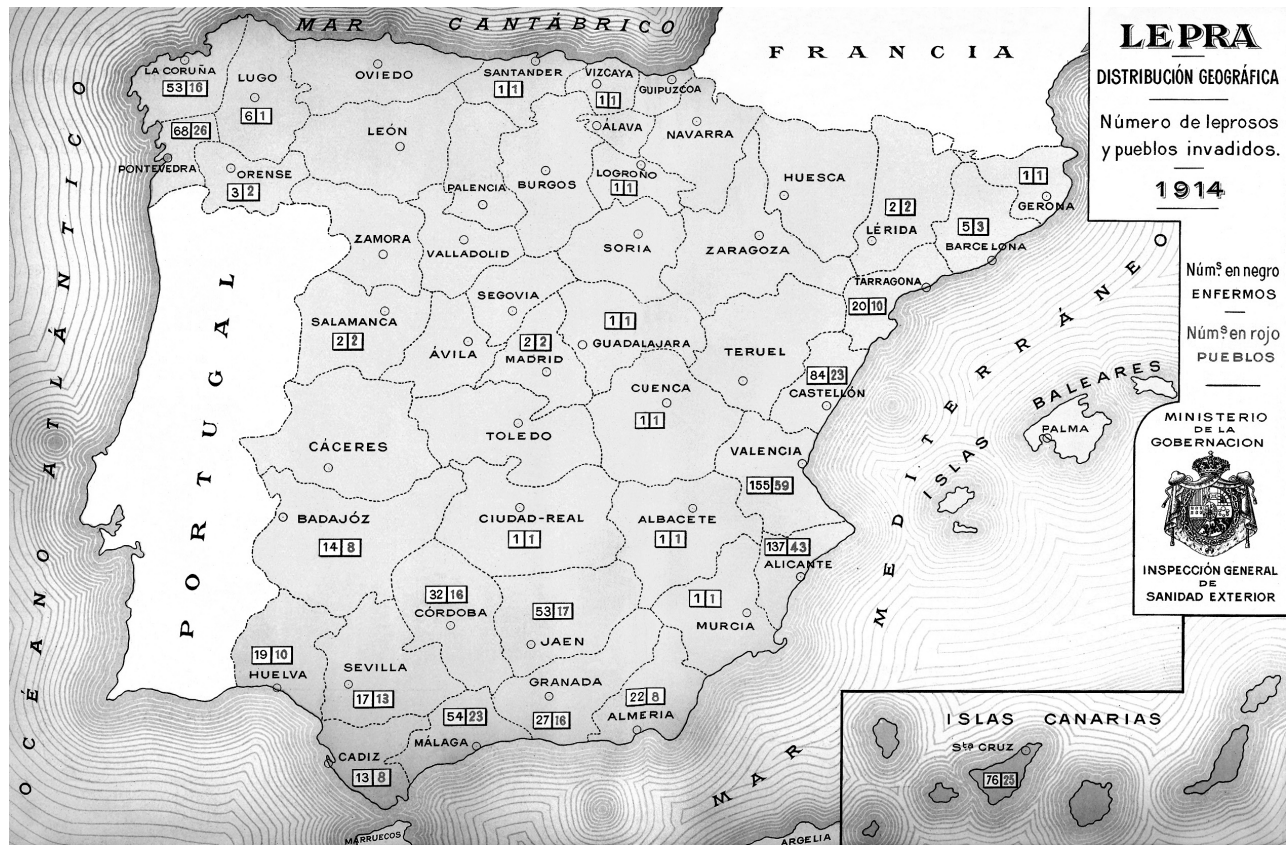
el dictamen de l'Institut Mèdic Valencià. Al moviment d'oposició al futur sanatori s'afegiren diversos sectors, i entre aquests, el dels polítics, com va ser el cas del republicà de Pego Camilo Pérez Pastor. Finalment va arribar la suspensió de les obres fins al setembre del 1907, moment en què, superats els entrebancs i callades les veus oposidores, es van abordar de manera definitiva les obres de construcció del nou sanatori.

El setembre de 1908 ja s'havien construït els quatre edificis que conformaven el nucli de la futura leproseria, la part que els cronistes anomenen el Fontilles primitiu. El sanatori es va poder inaugurar el 17 de gener de 1909, data d'ingrés dels vuit primers leprosos (fotografia 7).

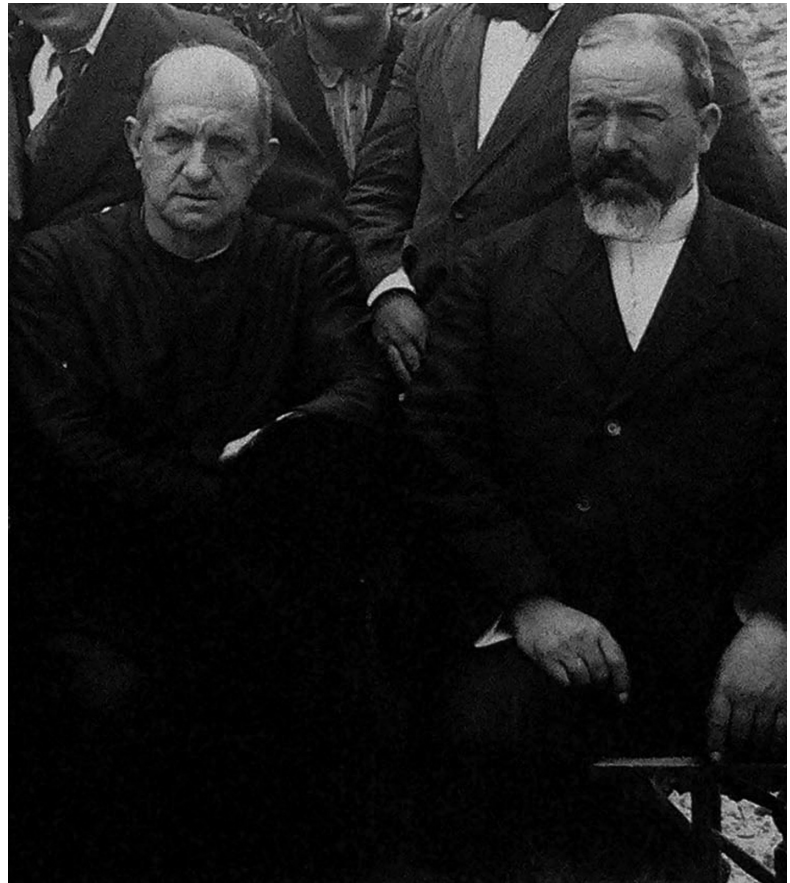
Al marge de les connotacions filantròpiques i ideològiques que van acompanyar el projecte Fontilles, la Colònia Sanatori Sant Francesc de Borja va permetre que s'aplicaren per primera vegada a Espanya, amb més o menys limitacions i fortuna, els criteris científics consensuats per la comunitat científica internacional, és a dir, l'aïllament en unes condicions higièniques adequades. Fontilles, a més, s'acabaria convertint en la institució més important en la lluita antileprosa de l'estat espanyol, com ho confirma el fet que fóra en el sanatori valencià on es decidira instal·lar el 1927 un institut de leprologia finançat amb diners públics, o la condició que va adquirir de referent obligat per a lepròlegs d'altres llocs a l'hora d'assajar diversos protocols terapèutics.

Fotografía 1:

Mapa amb la distribució geogràfica de la lepra a Espanya
 (font: *La lucha contra la lepra en España*, Madrid: Ministeri de
 la Governació («Publicaciones de Sanidad», 1914).

Fotografia 2:
El jesuïta Carlos Ferris i l'advocat i polític Joaquín Ballester,
impulsors del projecte Fontilles.

REVISTA DE GANDÍA

PERIÓDICO CONSAGRADO AL DIVINO CORAZÓN DE JESÚS, DEDICADO AL FOMENTO DE LOS INTERESES MORALES Y MATERIALES DE LA REGIÓN
SE PUBLICA TODOS LOS SÁBADOS CON CENSURA ECLESIASTICA

AÑO IV.	PRECIOS DE SUSCRIPCIÓN		ADMINISTRACION PASO DE LAS GORRIANAS, NÚM. 11.	NÚM. 168
	PTAS.	PTAS. & CTAS.		
En Gandía	0'90	1'00	Boletines mortuorias, anuncios en carta plana, peticiones, reclamos y todo género de publicidad á precios convencionales.	
Prova.	0'30	0'30		
Extranjero.	0'90	1'85		

Gandía 25 de Abril 1903

DE ELECCIONES

Ya lo dijimos en otra ocasión. Si entre los candidatos que se presentan por el distrito de Gandía para diputados á Cortes, no hubiese más diferencia que el nombre político que distingue á los dos partidos tirantes de el usufructo de la nación, seríamos los primeros nosotros los que encerrados en la concha, cuando viniesen las elecciones, no cambiáramos en un nada nuestro habitual método de vida, dejándonos solos, para que resolviesen cuestiones que solo á ellos importan; si en nuestro distrito todo se redujese á que los conservadores y liberales se rompiesen las cuernas en conchallas y combates modernistas, nosotros asistiríamos gustosos como simples espectadores, como en un teatro asistien los elegantes en conchallas de moda, ó como se presencia por recreo un ejercicio de esgrima ó de prestigiatización, más como no sucediese así, sino que las elecciones en estos tiempos tienen en toda España capital interés porque el resultado de ellas ha de influir decisivamente en la resolución de trascendentales problemas, como lo tienen particularmente en Gandía porque el triunfo de uno de los candidatos es el triunfo del intolerable despotismo y fiero anticlericalismo canalejista, por eso la conciencia de católicos fieles á la Iglesia nos compele á que levantemos nuestra voz, como lo hemos hecho en otras ocasiones, para recordar á los católicos los deberes que les corresponde cumplir, conforme á las instrucciones dadas por los Prelados de la Iglesia en recientes y autorizados documentos.

Para nadie es un misterio, y menos para los gandianeses, que la candidatura del Sr. Criterroz Mas significa en Gandía la bandera del anticlericalismo, de aquella bandera, que desplegada en el Congreso por el movimiento Canalejas, trajo á las tablas aquel infame espartano de «Electra» que se representaba conrado con los aullidos canalicenses de abajo la reacción canalicista para atropellar las procesiones del Jubileo y otras del culto católico y puso á la firma del monarca un Decreto dictado con diabólico astucia para arrojarse de España las Ordenes religiosas.

La historia de Gandía en estos últimos tiempos muestra claramente á qué altura y con qué gloria ha procurado D. Simbaldo mantener en este distrito enhiesta la bande-

ra del anticlericalismo; el propio Canalejas tiene poco que envidiarle; los hechos son demasiado recientes para que tengamos necesidad de recordárselos.

Por todo lo cual, creemos que aquellas palabras que citáramos en el número anterior de la instrucción *«Cronística de la Santa Sede»* que *«pocan no solo ante la sociedad, sino delante de Dios, todos cuantos vivan en este mundo, á por cualquier causa lo emitan en favor de candidatos tendidos por los indios»*, sean de lleno sobrio los que se atrevan á votar á don Simbaldo que con hechos y palabras se ha mostrado enemigo de la Iglesia y mal dispuesto contra ella y sus ministros y que como anticlerical, llevara, en cuanto estuviere de su parte, su espíritu sectario al cuerpo de las leyes y al organismo social de la nación.

Conocidos como son de todos aquellos antecedentes, no sabemos que puedan oponer á esta conclusión ciertos católicos, que confiesan, como algunos, suelen contar altos puestos en determinadas congregaciones, y no obstante se los vé trabajar por esa candidatura anticlerical con tanto ardimento, como pudiera hacerlo el más entusiasta por la más noble y justa causa.

Aunque lo primero y principal es que los católicos no todo apoyen al candidato anticlerical; pero no queramos dejar de combatir el finisetero de aquellos que creen haber hecho bastante con estar indiferentes sin declararse á favor de uno ni de otro, no advirtiéndole en su necesidad, que ésta es una manera indirecta, pero eficaz de procurar que ve crecer sus fuerzas á medida que disminuyen las de su contrario, y que en los votos que dejan vacantes los partidarios de este último, se manera de aumentar los suyos propios.

En las presentes circunstancias, ha dicho el Sr. Arzobispo de Sevilla, acudida á las urnas no es un consejo, es un deber ineludible; deber que los católicos han de cumplir escrupulosamente para impedir las candidaturas anticlericales y sacar triunfantes las católicas.

BOLETIN DE LA COLONIA NACIONAL DE S. FRANCISCO DE BORJA PARA LEPROSOS

ASAMBLEA DE PATRONOS (1)

El pensamiento de fundar en paraje apropiado una colonia para pobres leproso, va á concretarse en un hecho: la obra reanuda por los leproso, cuanto se refiere á

El Sr. Patrono de la obra les que se obligan contribuir con un donativo de 1.000 pesetas pagaderas en diez años; honríficos insignes los que contribuyen con un donativo mayor de 1.000 pesetas y simples contribuyentes los que dan una limosna por pequeña que sea.

cuyo obstáculo principal parecía encontrarse en su misma colosal grandiosidad, tan superior á las ideas que caracterizan estos tiempos de frío y bajo positivismo, será en plaza no lejana, que la bendición de Dios, una hermosa realidad que llevará el consuelo, la alegría y la paz al corazón de infinidad de hermanos nuestros que gemen bajo el peso de una maldad desgracia y sienten acrecentarse sus sufrimientos con la pena de verse mirados con horror por todos los hombres á causa de su terrible enfermedad, en la partida de Pontiles, término de Laguar, distrito de Iago, provincia de Alicante, se levantarán bien pronto un nuevo monumento que, como otros muchos, dirá á todas las generaciones la admirable fecundidad de la Iglesia católica, cuyo espíritu de caridad, de amor y de sacrificio, moviendo los corazones de sus hijos, realiza obras tan grandiosas.

Para constituirse la «Colonia» en forma legal, celebró el día 17 de mayo de esta semana, en el local de la «Unión Católica Gandianesa» la Junta de Patronos, siendo convocados los que por son en Gandía un número de más de treinta, que asistieron por sí y en representación de los que tienen el mismo título en muchas otras poblaciones de España.

De Valencia llegaron los Sres. D. Juan Valfre, Excmo. Sr. Conde de Pasaquero; D. Luis García Guijarro, D. Carlos Corbi, D. Fernando Nuñez Bóhler, D. Ramon Rovira Orlaneda y D. Francisco Gomez, con que R. P. Carlos Ferris y D. Joaquín Ballester formaban la Junta organizadora.

Constituida la Asamblea bajo la presidencia del Sr. Arcipreste D. Miguel Belda se impetró la protección del santo Titular de la Colonia, S. Francisco de Borja, el Secretario leyó los estatutos de la misma, aprobados por los señores asistentes, eclesiásticos y civiles de la Provincia, después de lo cual se conformó á lo prevenido en los referidos estatutos procediéndose á la elección de la Junta del Patronazgo y de la Junta de Gobierno, siendo elegidos por aclamación para la primera:

Presidentes:

Excmo. Sr. D. Sebastián Harero y Bejinos de los Montes, Arzobispo de Valencia.

Vice presidentes:

Excmo. Sr. D. Fernando Nuñez Bóhler, Marqués de Montorral.

Excmo. Sr. D. Enrique Tremor Montemayor, Conde de Montorres.

Secretarios:

Sr. D. Leopoldo Tremor Palacinio.

Excmo. Sr. D. Joaquín Rodríguez de Valacarc y de los Condes de Pasaquero.

La Junta de Gobierno quedó constituida en esta forma:

Presidente honorario: Sr. Arcipreste D. Miguel Belda.

Vice presidente: D. Juan Valfre.

Vice presidente: D. Joaquín Ballester.

Tesorero: D. Carlos Corbi.

Vice tesorero: D. Ramon Rovira Orlaneda.

Secretario: D. Luis García Guijarro.

Vocales: Rdo. P. Carlos Ferris, S. J.

D. Fernando Nuñez Bóhler.

D. Francisco Gomez.

D. Argüelles: D. Joaquín M. Belda y Melico; D. Jaime Gonzalez Castellano.

En el momento los señores de la Junta tomaron el acuerdo de constituir Juntas provinciales y locales en todas las poblaciones de España para que hagan trabajos de propaganda y den impulso á la obra.

A medida que esta se vaya concretando y tengamos de ellas noticias, las iremos publicando en esta sección de la Revista, que dejamos abierta para poner en conocimiento de los señores Patronos, beneficiadores y demás personas que se interesan por los leproso, cuanto se refiere á

La Colonia Nacional de S. Francisco de Borja.

La Revista de Gandía, que desde su comienzo ha mirado esta obra con especial cariño, se regocija y dá el parabién á Gandía, que dando nueva prueba de sus caritativos sentimientos, ha respondido

tan dignamente á la voz de la Junta organizadora, inscribiéndose en calidad de Patronos muchos de sus hijos cuyos nombres publicaremos en el número próximo.

Iguamente la Revista de Gandía ruega y espera de la buena prensa que, mirando esta caritativa obra con predilección, se interese por ella, ha cuando desde sus columnas activa propaga para proporcionar beneficiadores que con sus recursos faciliten su pronta realización.

CIRCULAR

del EXCMO. SR. ARZOBISPO DE SEVILLA.

Según prometimos en el número anterior, sumamos de la circular del Excmo. Sr. Arzobispo de Sevilla los siguientes párrafos cuya lectura recomendamos á los electores de Gandía.

En estas circunstancias, y en las esperanzas de España, donde la batalla entre el espíritu tradicional y el espíritu nuevo adquiere proporciones colosales, el llamamiento dirigido á la nación para que diga los que han de representarla en el Parlamento, es acto de trascendencia inculcable, y del que pueden resultar la ventura ó la ruina de esta patria, que nos es tan querido; su vida ó su muerte.

En efecto, en el Parlamento próximo á reunirse van á debatirse, sin duda, problemas vitales respecto al de la ciudadanía, que se acuso ó sin acuso el más árduo y á la vez el más grave, porque de la solución que se le dé depende en el orden corriente de las cosas, que España continúe poseyendo el título de católica, ó que deje de serlo en plazo más ó menos remoto; el de las relaciones entre la Iglesia y el Estado, pues nadie ignora que hay un partido ó una agrupación de partidos, que rechazando como falsa y perniciosas la doctrina de la supremacía absoluta del poder civil, con bríos dignos de causas mejor; el de la libertad de Asociaciones ó Congregaciones religiosas y otros cien y cien que sería larga tarea enumerar.

Nuestra fe, nuestras sacrosantas creencias, la vida cristiana de los fieles sus apóstoles, puede salir harto lastimada en esas discusiones, y en los acuerdos que tras ellas se adopten, si no hay quien con los entusiasmos del fiel hijo de la Iglesia, y con la ilustración del que sabe lo que habla, salga á la defensa de la causa de Dios, que después de todo es la causa del derecho, del orden y de la paz pública, y por ende la causa de los pueblos.

Poco para que esta causa por tantos títulos sagrada cuente en las asambleas colegisladoras con esforzados paladines y defensores, es menester que los que la aman, en los católicos, aunque dé retroceso á la pasividad sucedida á que voluntariamente y por razones más ó menos plausibles se han condescendido ha ya días, se decidan de una vez á tomar parte en eso que les llama contienda electoral, llevando la mano á las urnas y votando candidatos verdaderamente creyentes, que piensen un católico, que en católico se bautiza, y que estén decididos á sufrir batalla con todo el mundo en los asuntos que se venen con la religión, manteniendo enhiesta la bandera cristiana y vindicando los fines de la Iglesia en todo lo que los ataquen.

Y nada que lo que indicamos no es un simple consejo, sino un ineludible deber. Cuando los intereses sacrosantos de Jesucristo peligran, los que se glorían de aplicarse las palabras de este Soberano Inmortal están estrechamente obligados á este mundo, ni á gran disgusto de los efectos los medios que tengan á su alcance, sin omitir ninguno.

Por tanto, por peyoros ó por indeclinable amor á la comunidad, ó por miedo á los castigos de Dios, ó por otro que sea, no pueden subvertir, sería cobardía vergonzosa e indigna, en quienes han venido á este mundo, ni á gran disgusto de los efectos los medios que tengan á su alcance, sino á luchar como bueno,

Fotografía 3:
Boletín de la Colonia Sanatorio San Francisco de Borja para leproso (aparegut per primera vegada en la Revista de Gandía en el número correspondient al 25 d'abril de 1903).

Fotografia 4:
Sant Francesc de Borja
subministrant aliment a un malalt
de lepra. Contraportada de la
monografia *Caridad Heroica*,
apareguda el 1904 amb la finalitat de
difondre el projecte Fontilles.

Fotografía 5:
 Portada del primer número de la revista *La Lepra* (abril del 1904), revista mensual de la Colònia Sanatori Nacional de Sant Francesc de Borja per a leprosos.

Fotografia 6:
Portada del primer número de la revista
Fontilles (gener del 1910), revista mensual
de la Colònia Sanatori Regional de
Sant Francesc de Borja per a leprosos.

Movimiento de enfermos

AÑOS 1909-1934

AÑOS	Existencia en 1.º de año	INGRESOS		A L T A S			Defunciones	TOTAL en el año
		Nuevos	Reingresos	Paroled	Alivio	Voluntarios		
1909	0	44				15	0	44
1910	29	14				9	3	43
1911	31	29				9	3	60
1912	48	11				8	5	59
1913	46	31				3	10	77
1914	64	28				7	14	94
1915	71	25				2	10	96
1916	84	22				4	18	106
1917	84	23				7	24	107
1918	76	45				8	15	121
1919	98	22				8	19	120
1920	93	32				1	26	125
1921	98	26				5	9	124
1922	110	17				31	6	127
1923	90	24				11	8	114
1924	95	50		2		6	6	145
1925	131	44		8		9	17	175
1926	141	38		7		5	18	188
1927	149	39		10		1	18	192
1928	159	33		9		8	19	189
1929	156	33		5		3	13	217
1930	168	49		16		4	24	201
1931	173	28	7	9		7	18	208
1932	174	58	8	1		6	24	240
1933	209	85		4		1	32	294
1934	253							

Fotografia 7:

Moviment dels malats de lepra que van ingressar a Fontilles entre el 1909 i el 1933 (font: *Trabajos del Sanatorio Nacional de Fontilles, 1932-33, 1: pàg. 316*).

L'espai físic i les infraestructures

D'acord amb les prescripcions dels especialistes en la matèria –en particular les orientacions del dermatòleg Jaime González Castellano–, per a construir la futura leproseria es va buscar un lloc que fos un paratge de clima benigne, aire pur, lluny de les marjals i llocs pantanosos, d'una elevació mitjana sobre el nivell del mar, a recer del cerç, amb aigua abundant i que no estiguera ni prop d'un lloc poblat, a fi de no representar un perill per als sans, ni gaire lluny, a fi de no obstaculitzar l'assistència als leprosos. Es va tardar un any a trobar l'emplaçament adequat. Després de descartar altres possibilitats en diversos indrets de les províncies d'Alacant i València, finalment es van decidir per la vall de Fontilles, i la Vall de Laguar, lloc privilegiat on es podia veure al lluny la mar Mediterrània (fotografia 1).

El maig de 1903, el professor de les Escoles Pies de Gandia, el pare Leandro Calvo, presentava els plànols del lloc on s'emplaçaria el sanatori. L'àrea seleccionada superava els 730.000 metres quadrats

i pertanyia a 74 propietaris. La compra dels terrenys va ser progressiva i no hi van mancar les dificultats. La darrera adquisició es va produir el maig de 1924, coincidint amb la construcció de la muralla que acabaria envoltant el sanatori i que reforçaria la idea de separació que afavoria la mateixa orografia de la vall.

L'agost de 1903 s'iniciaven les obres de la carretera que havia de comunicar la leproseria amb la carretera estatal que anava de Tormos a Orba (fotografia 2). Amb aquest motiu es va fer un acte al mateix lloc on s'anava a construir el sanatori. S'hi van dreçar un altar i uns arcs de triomf. Hi assistiren milers de persones dels pobles de la contornada, i en l'acte van intervenir el vicari de Tormos, José Sastre, el sacerdot Luis Ripoll, de les Escoles Pies de Gandia, Jaime Suñer, rector de Laguar, i el vicepresident de la Junta de Govern del Patronat Sant Francesc de Borja, Joaquín Ballester. Va tancar l'acte el jesuïta Carlos Ferrís.

En la construcció de la carretera van participar voluntaris que s'oferien a treballar de manera gratuïta, incloent-hi xiquets. Molts propietaris van cedir els terrenys. Els fusters i els ferrers d'Orba i de Tormos s'oferiren a col·locar de franc els mànecs de les ferramentes i a reparar-les. A banda de les aportacions humanes, es fan fer contribucions materials de tot tipus. A més, a finals d'aquell mateix any hi va haver una iniciativa estatal que subvencionava la millora dels camins veïnals i altres infraestructures, com per exemple els ponts necessaris per a comunicar Fontilles amb els pobles del litoral i traslladar els materials que requeria la nova construcció.

En general es pot afirmar que el desenvolupament del projecte Fontilles va contribuir a millorar les xarxes de comunicació de la comarca. Fins i tot va ser la Junta de Govern del Patronat Sant Francesc de Borja la que va prendre la iniciativa, el 1916, de sol·licitar i gestionar una subvenció de l'estat per a construir la carretera veïnal entre Orba i la Vall de Laguar.

El juliol de 1905, la revista *La Lepra* informava de la presentació del plànol del primer pavelló per a malalts, batejat amb el nom de Mare de Déu dels Desemparats (fotografies 3 i 4). Va ser dissenyat per l'arquitecte Manuel Peris i es va exposar al domicili social de la leproseria, que era al carrer Germanies 11 de Gandia, el mateix local que compartia la Unió Catòlica Gandiense. La distribució del pavelló imposava una separació estricta entre leprosos i leproses. El gener de 1907 ja s'n'havia construït un segon, anomenat de la Puríssima, amb oratori, cuines i alberg per a les monges terciàries franciscanes de la Immaculada Concepció, encarregades de l'assistència material. Al mateix temps s'estava acabant de construir un tercer edifici, destinat a l'administració i a la residència dels jesuïtes encarregats de l'assistència espiritual dels leprosos (fotografia 3).

Aquell mateix any de 1905, pel setembre, s'iniciaren els tràmits legals que permetrien l'obertura oficial del sanatori. Amb una instància

dirigida al governador civil d'Alacant, se sol·licitava una visita d'inspecció perquè, abans d'obrir-lo al públic, es compliren les disposicions legals i es poguera avaluar si el sanatori reunia les condicions d'higiene i moralitat.

Una vegada superat el parèntesi de paralització de les obres que va provocar el moviment d'oposició a la futura leproseria, el 3 de setembre de 1908 es presentava l'informe del subdelegat de Medicina de Dénia, segons el qual resultava possible l'admissió de malalts de lepra sense cap perill per a la salut pública. Una Reial Ordre del 7 de setembre de 1908 autoritzava l'obertura de la Colònia Sanatori de Sant Francesc de Borja de Fontilles. Aquell mateix mes també havien finalitzats les obres de l'hostal o alberg (fotografia 5), que juntament amb la resta de pavellons, formava el que es coneix com a Fontilles primitiu (fotografia 3).

La inauguració oficial de la leproseria va tenir lloc el 17 de gener de 1909. El sanatori s'organitzava

a manera de colònia agrícola i era regentat per una Junta de Patrons, si bé l'autoritat quedava en mans d'una Junta de Govern que es renovava cada sis anys i que tenia el seu domicili social a Gandia.

Segons la revista *Fontilles*, el 1910 havien finalitzat les obres del pavelló de Sant Rafael per a leprosos homes (fotografies 6 i 7). Aquell mateix any, a més d'un cementeri, també s'acabava de construir el pavelló de Santa Isabel (fotografia 8). La seua construcció va ser possible gràcies a les donacions que, en memòria de la seua dona, Isabel Palavicino, filla dels marquesos de Mirasol, va fer el prohoms Ricardo Trénor, personatge lligat a la burgesia i la noblesa valenciana i molt relacionat amb Gandia. Una part estava destinada a malalts que necessitaven aïllament i una altra a una vaqueria. Així mateix s'anunciava la propera conclusió del nou pavelló de la Puríssima.

El 1913, a més de finalitzar les obres de l'església, s'iniciava la construcció d'un pavelló per a menjador i

d'un altre per a banys, finançats el primer pels hereus de Càndida Morant (viuda de Lausag) i el segon per la família Merle, totes dues nissagues benestants de Dénia (fotografies 8 i 10). El segon dels pavellons incloïa set piles de banys, una sala d'esbarjo, un gabinet clínic d'operacions, una cambra per als metges i altres dependències auxiliars.

L'any 1922 s'inaugurava la casa d'exercicis espirituals, construïda sobre l'antic alberg o hostal; i el 1924, el llavador i el costurer (fotografia 11), tot

i que des de 1908, en compliment de les normatives sanitàries, s'havia habilitat un pavelló de dimensions més reduïdes destinat a llavar i desinfectar la roba dels malalts.

Totes aquestes edificacions, juntament amb la infermeria i el menjador, el nou pavelló de la Puríssima i la clínica, i altres instal·lacions destinades a garantir l'autoabastiment, com ara el forn de pa (fotografia 12), completaven les principals infraestructures de què disposava la leproseria a finals de la dècada de 1920.

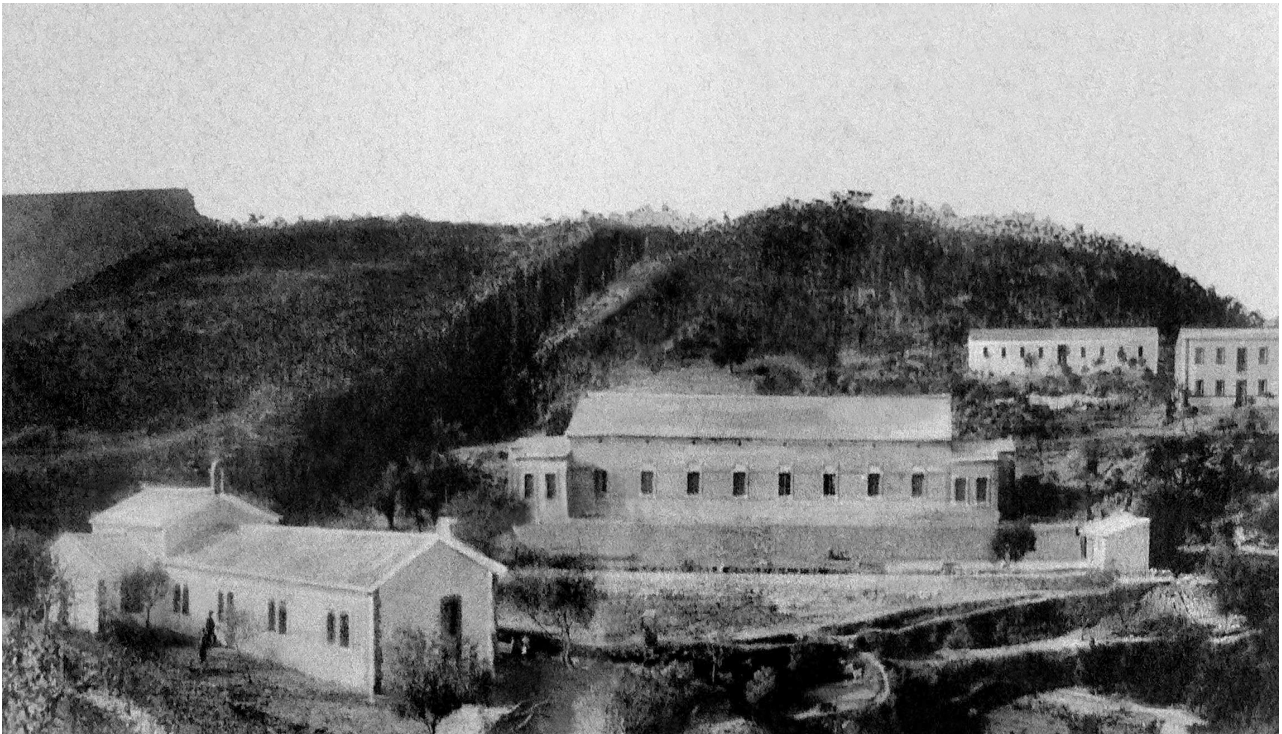
Fotografia 1:
L'orografia de Fontilles afavoria la idea de separació i
aïllament. Al fons, Dénia i la mar Mediterrània.

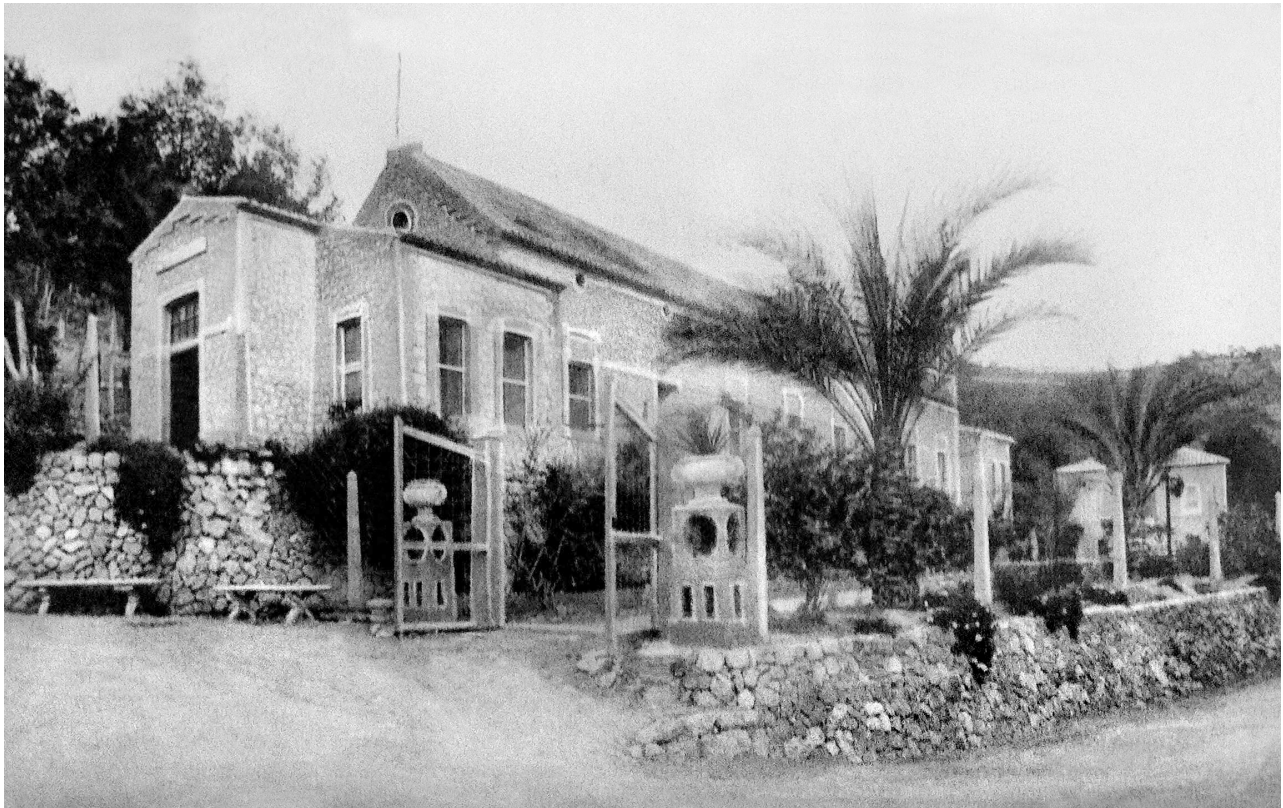
Fotografia 2:
Carretera d'accés a Fontilles. La construcció de la leproseria
va millorar les xarxes comarcals de comunicació.

Fotografia 3:
El sanatori en el moment que va ser inaugurat. A la dreta,
l'oratori, les cuines i l'alberg de les monges franciscanes.
Al centre, el pavelló dels leprosos. En la part superior, l'edifici
de l'administració i residència dels jesuïtes, i l'alberg o hostel.

Fotografia 4:
Pavelló Mare de Déu dels Desemparats per a leproses.
Dissenyat per l'arquitecte Manuel Peris el 1905, va ser el
primer dels pavellons que es va construir.

Fotografia 5:
L'alberg o hostel. Acabat de construir la tardor del 1908,
es va convertir en l'últim dels pavellons del Fontilles «primitiu».

Fotografia 6:
Fontilles el 1913. Als quatre pavellons inicials s'havien afegit
dos nous pavellons amb l'objectiu de poder atendre
més malalts de lepra.

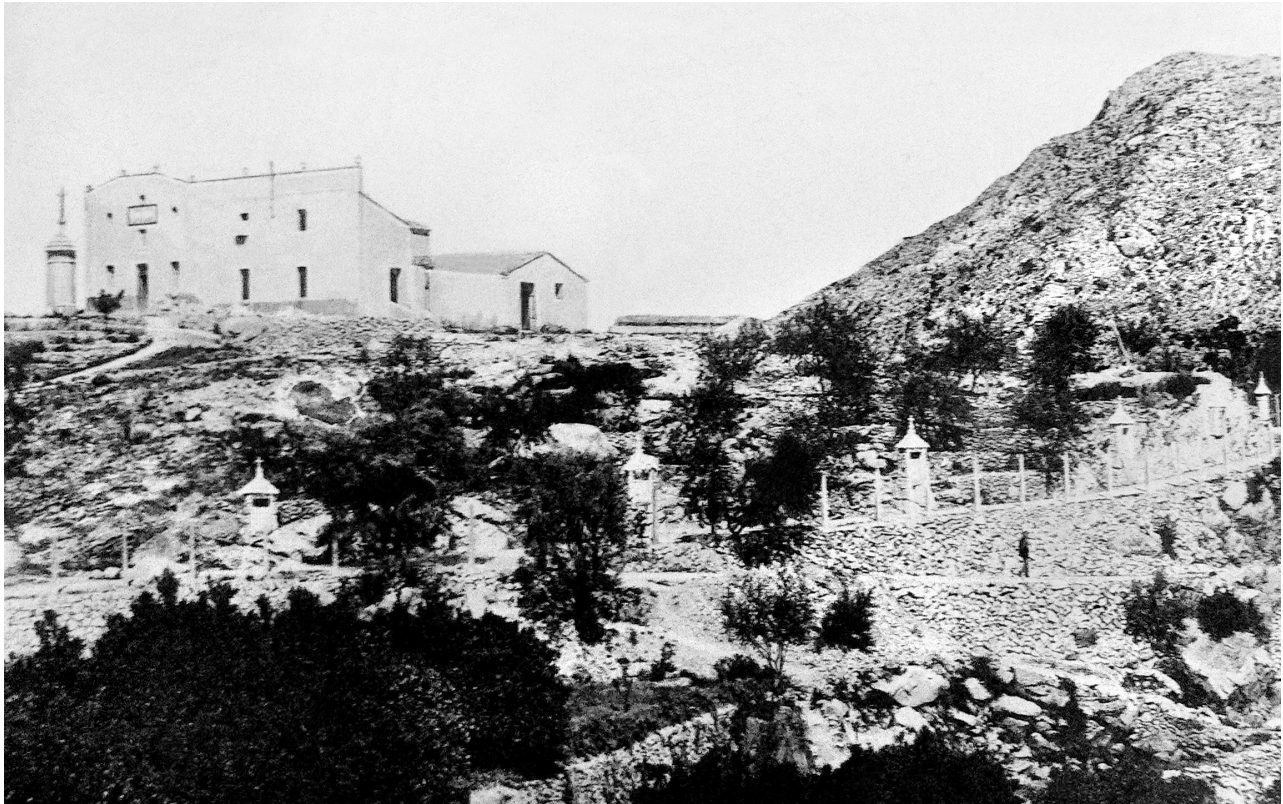

Fotografia 7:
Pavelló de Sant Rafael per a leprosos homes.
Es va construir el 1910.

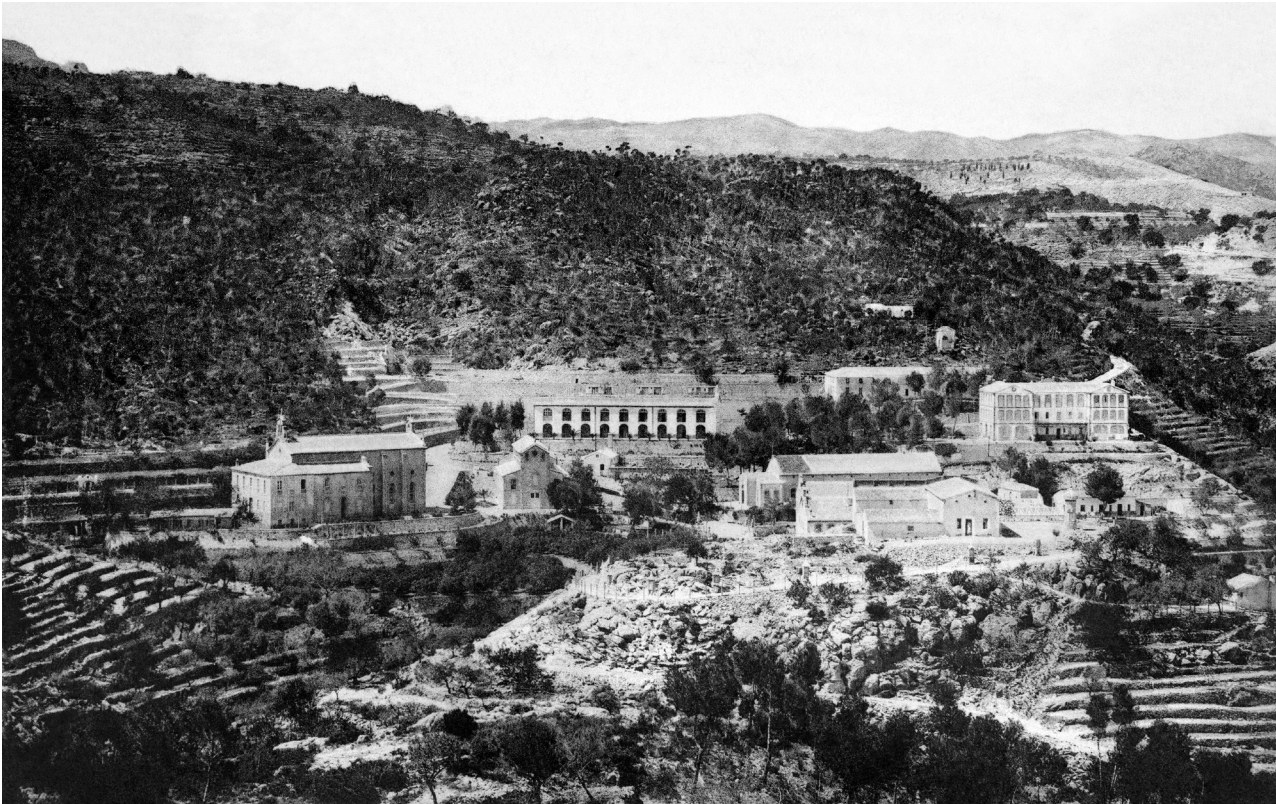

Fotografia 8:

El pavelló de Santa Isabel. Construït al llarg del 1910, va ser una donació de Ricardo Trénor en memòria de la seua dona, Isabel Palavicino, filla dels marquesos de Mirasol.

Fotografia 9:
Fontilles al final de la dècada de 1920. En els dos extrems
apareixen l'església i la nova albergueria.

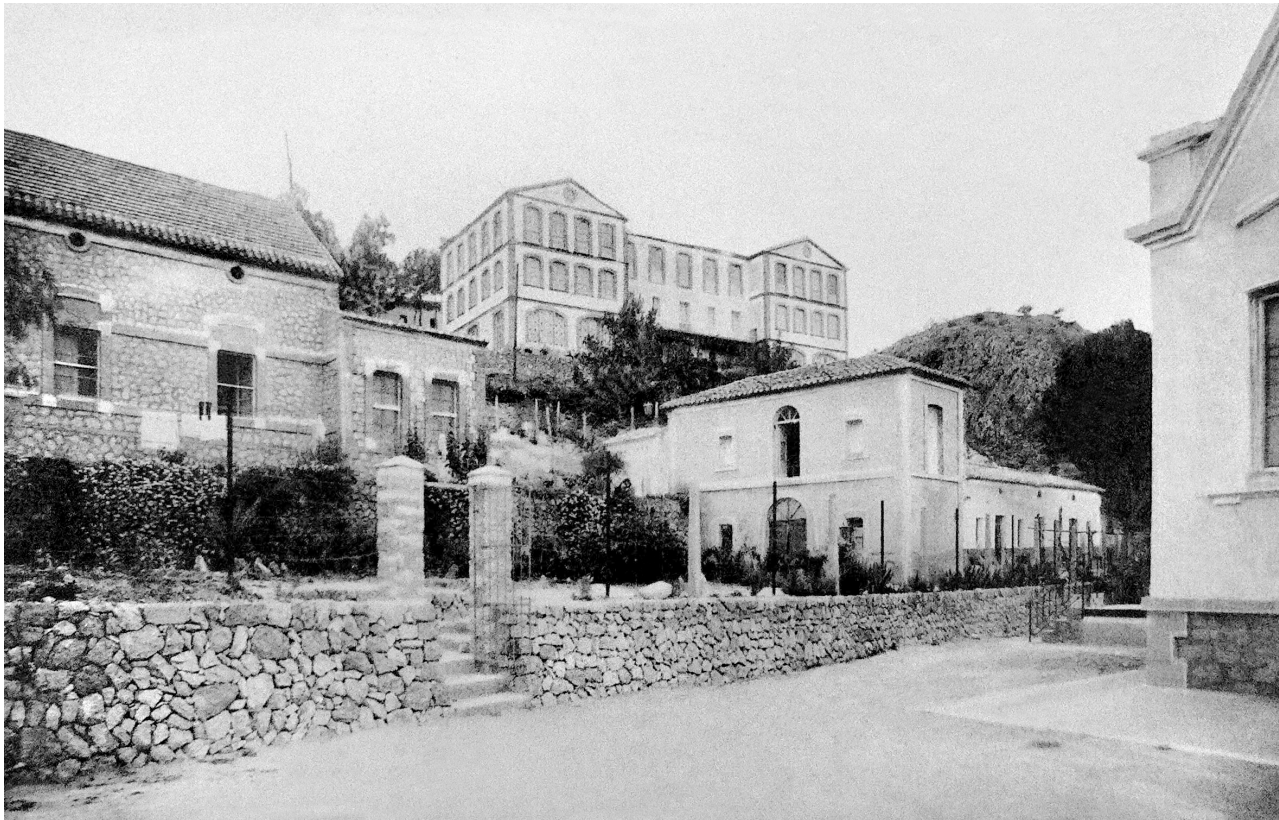

Fotografia 10:

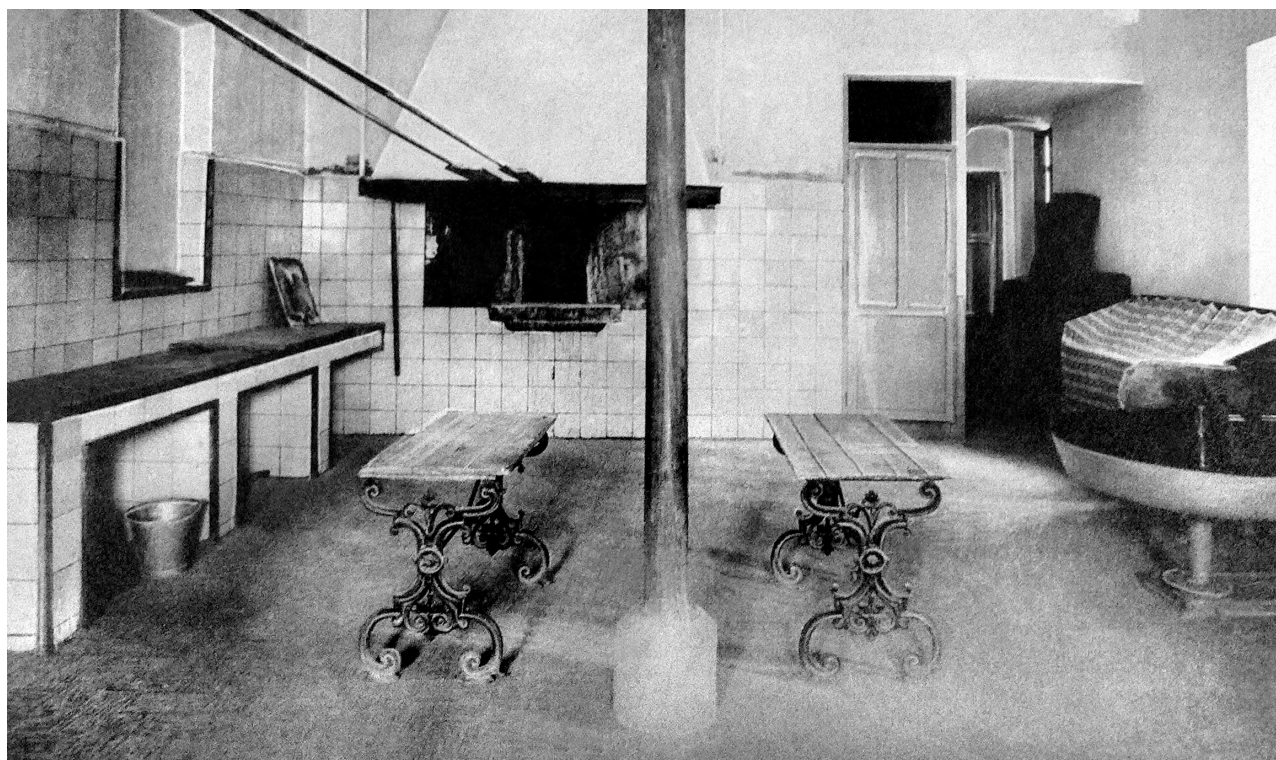
Fontilles al final de la dècada de 1920, des d'una altra perspectiva. Al centre apareixen, juntament amb l'església, l'edifici dedicat a sala de banys i a teatre, i sota l'albergueria, el nou pavelló de la Puríssima, la infermeria i el menjador.

Fotografia 11:
En primer pla, el llavador i el costurer, dues infraestructures
que s'acabaren de construir el 1924.

Fotografia 12:
El forn de pa. Una infraestructura bàsica en l'autoabastiment
de la leproseria.

Els malalts i la malaltia

El 17 de gener de 1909 van ingressar els primers malats de lepra a la Colònia Sanatori Sant Francesc de Borja de Fontilles. Es tractava de huit homes: sis llauradors, un obrer i un dependent, dos d'ells casats i la resta fadrins. A final d'aquell primer any hi havien ingressat un total de 41 leprosos, entre els quals destacava el col·lectiu de malalts que va ser traslladat des de l'Hospital General de València, i que va provocar més d'un incident pel fet de no acceptar molts d'ells el règim clerical i les normes que guiaven el funcionament del nou sanatori.

Del 1909 al 1929, període que comprén tant l'inici com l'etapa de consolidació de la leproseria, Fontilles va acollir 635 malalts (436 homes i 199 dones). El desembre del 1929 restaven al sanatori 173 hospitalitzats (105 homes i 68 dones). Al llarg d'aquells anys van morir un total de 259 malalts, la resta van obtenir l'alta, alguns de manera voluntària, i altres amb caràcter condicional després

de repetides analítiques que mostraven que no eren portadors del bacil responsable de la malaltia.

Amb el pas del temps, la Leproseria de Fontilles es va convertir en un centre de referència per als malalts de lepra de les tres províncies valencianes i dels provinents de Catalunya, però el col·lectiu més important de leprosos provenia de les comarques centrals valencianes. Tant les diputacions d'Alacant, Castelló i València, com les catalanes, tenien el compromís de finançar part de l'estada del malalts originaris dels seus municipis. Es tractava d'unes subvencions que no arribaven amb la regularitat desitjada, circumstància que contribuïa a agreujar els problemes econòmics d'una institució que basava la seua economia en la filantropia.

La gran majoria dels leprosos que van ingressar a Fontilles entre el 1909 i el 1929 eren adults, però també hi van ser acollits xiquets i adolescents (fotografies 1 i 2). Molts dels malalts ingressaven en un estadi molt avançat de la malaltia (fotografia 3) a

conseqüència de la manca de diagnòstic precoç, de la reticència dels mateixos malalts i de les famílies per a reconèixer el problema o per les dolentes condicions de vida dels llocs on provenien.

A la primeria dels segle xx, la lepra era considerada una malaltia cutània provocada per un microbi, el *Mycobacterium leprae*, conegut com a bacil de Hansen (en homenatge al metge noruec que l'havia descobert el 1871). Tenia la consideració de transmissible, encara que era considerada molt poc contagiosa, ja que només es desenvolupava en organismes que mostraven disposició. Tot i conèixer malament els mecanismes i les condicions de transmissibilitat, hi havia un consens científic que admetia que el contagi era per contacte, per cohabitació i, en general, per la promiscuïtat amb altres leprosos, tot destacant la influència negativa que hi tenia la manca d'higiene. Les discrepàncies eren més grans en el moment de valorar el paper de la genètica i la transmissibilitat per herència.

En qualsevol cas, es considerava que solament es podia extingir la malaltia amb estrictes mesures profilàctiques i preventives, sobretot mitjançant la reclusió voluntària i evitant la comunicació.

Es consideraven, bàsicament, tres classes de lepra. La coneguda com a *tuberculosa*, *tuberosa* o *lleonina*, en què predominaven els lepromes que envaïen amb preferència la pell i les mucoses; la forma *anestèsica* o *trofoneuròtica*, en la qual les neoplàsies leproses envaïen els nervis; i la forma *mixta*, en què es combinaven la tuberculosa i l'anestèsica. Per a molts dermatòlegs, aquesta última era la forma típica de lepra, ja que resultava de la combinació o la fusió dels processos tuberculós i anestèsic. Resultava molt freqüent el pas de la lepra tuberculosa a la trofoneuròtica o anestèsica.

En el cas de la lepra tuberculosa, els lepromes cutanis solien ocupar la cara, amb afectació del front, part externa de la regió supraciliar, nas, llavis, mentó, galtes i lòbuls de les orelles. Quan es

cobrien totes aquestes parts, el rostre dels malalts rebia el nom de *fàscies lleonina* (fotografies 3, 4 i 5). També en quedaven afectats les mans i els avantbraços, així com el membres inferiors. El cuir cabellut solia restar indemne, però no la resta de regions piloses del cos, que quedaven sense pèls. Les ungles, trencadisses i incolores, era habitual que caigueren.

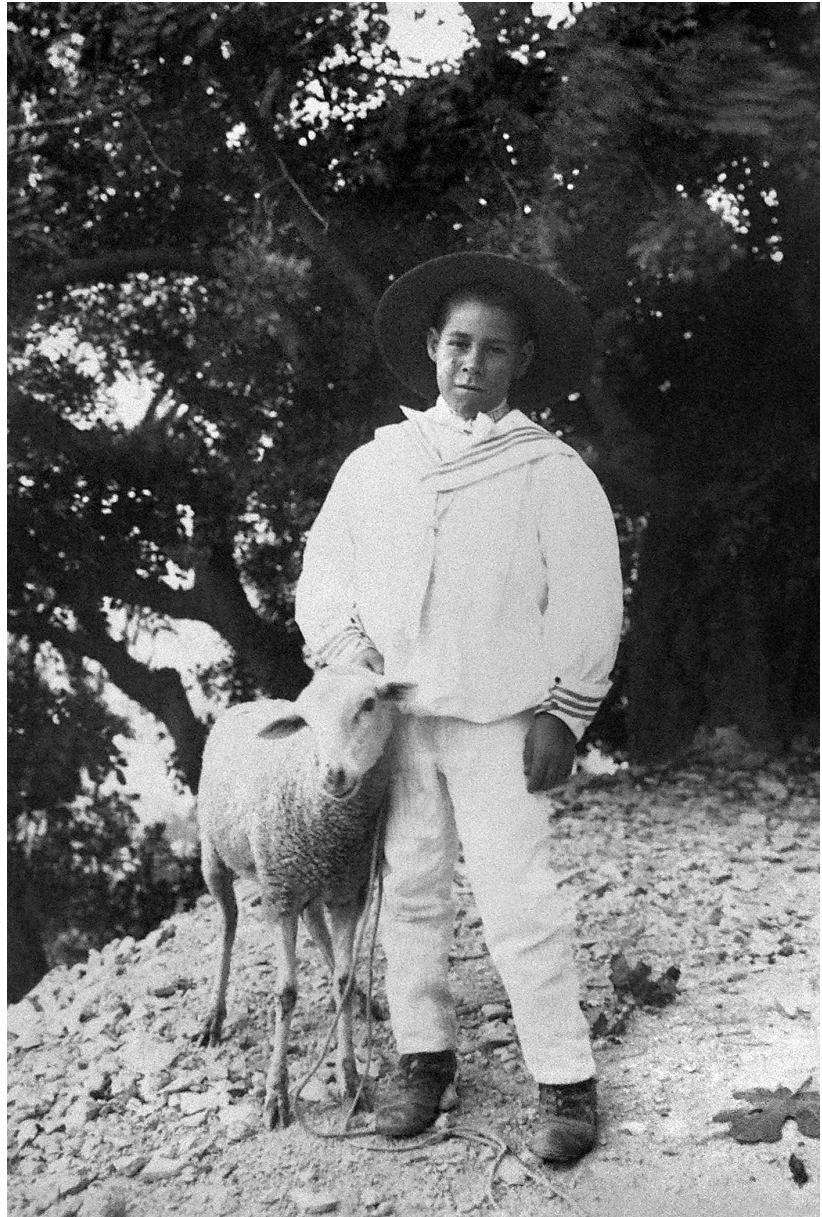
Els afectats per la lepra trofoneuròtica, a més dels problemes relacionats amb els trastorns sensitius que comportava l'anestèsia dels nervis, acabaven desenvolupant paràlisis, atrofies i trastorns tròfics a mesura que avançava la degeneració. L'atròfia muscular solia atacar les mans i els avantbraços, peus i cames, i provocava retracció i impotència funcional. L'atròfia de la pell originava la caiguda de les ungles i les dents, a més de l'aparició d'úlceres anestèsiques que acabaven destruint fragments sencers dels membres atacats; era el que es coneixia com a *lepra mutilant* (fotografia 3).

Les complicacions oculars també eren molt freqüents (fotografies 5 i 6). Les lesions nervioses alteraven la sensibilitat de la còrnia i la conjuntiva, bloquejaven el reflex protector de la parpella, i se'n perdia l'efecte lubricador, de manera que apareixia una sequedat de la còrnia i una inflamació que afavorien infeccions secundàries. Tot això sense oblidar altres complicacions, com ara l'obstrucció del llagrimall a causa de la destrucció de la mucosa nasal i la reabsorció de l'os nasal.

Pel que fa a les repercussions de tot aquest tipus de lesions i complicacions, convé recordar que la dimensió metafòrica de la lepra solia accentuar les manifestacions de la malaltia que provocaven més rebuig. En particular, les que comportaven una mutació cap a l'animalitat, como passava amb la *fàscies lleonina* del leprós (fotografies 4 i 5). Les descripcions sobre les deformacions que acompanyaven el mal de Sant Llàtzer estaven presents en moltes de les notícies recollides a les revistes *La Lepra* i *Fontilles*.

Es tractava de testimonis no exempts de dramatisme que buscaven moure els sentiments de llàstima en els lectors i estimular la caritat, al mateix temps que amagaven altres consideracions i accentuaven l'estigma de la malaltia leprosa. Molts dels judicis

morals que s'associaven a la lepra apareixien recollits en metàfores com les que comparaven els leprosos del cos i els leprosos del ànima, i que eren difoses en aquells mitjans de comunicació i en d'altres controlats pel Patronat Sant Francesc de Borja.

Fotografia 1:
La gran majoria dels malats eren adults,
però també ingressaven xiquets.

Fotografia 2:
Entre el grup de malaltes es poden observar algunes adolescents.

Fotografia 3:
Un grup de leprosos en el moment de la cura. Molts d'ells
ingressaven en un estadi molt avançat de la malaltia.

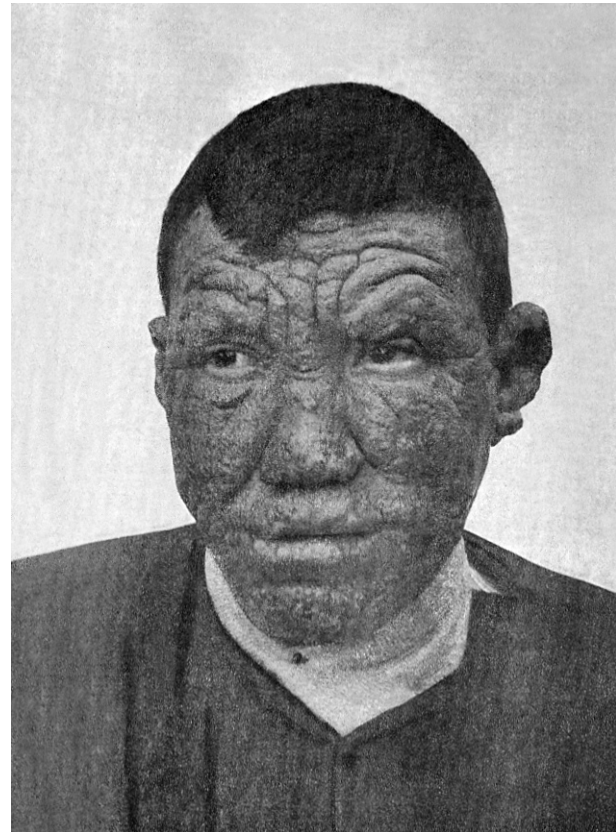

Fotografia 4:
Malalta amb lepra tuberosa. Els lepromes
solien desfigurar el rostre del malalts.

Fotografia 5.
La fàscies lleonina era una de les manifestacions de la malaltia
que més rebuig provocava.

LEPRA TUBERCULOSA
Enferma, de 18 años, natural de la provincia de Alicante.
Colonia-Sanatorio de Fontilles.

LEPRA TUBERCULOSA
Enfermo, de 31 años, natural de la provincia de Alicante.
Colonia-Sanatorio de Fontilles.

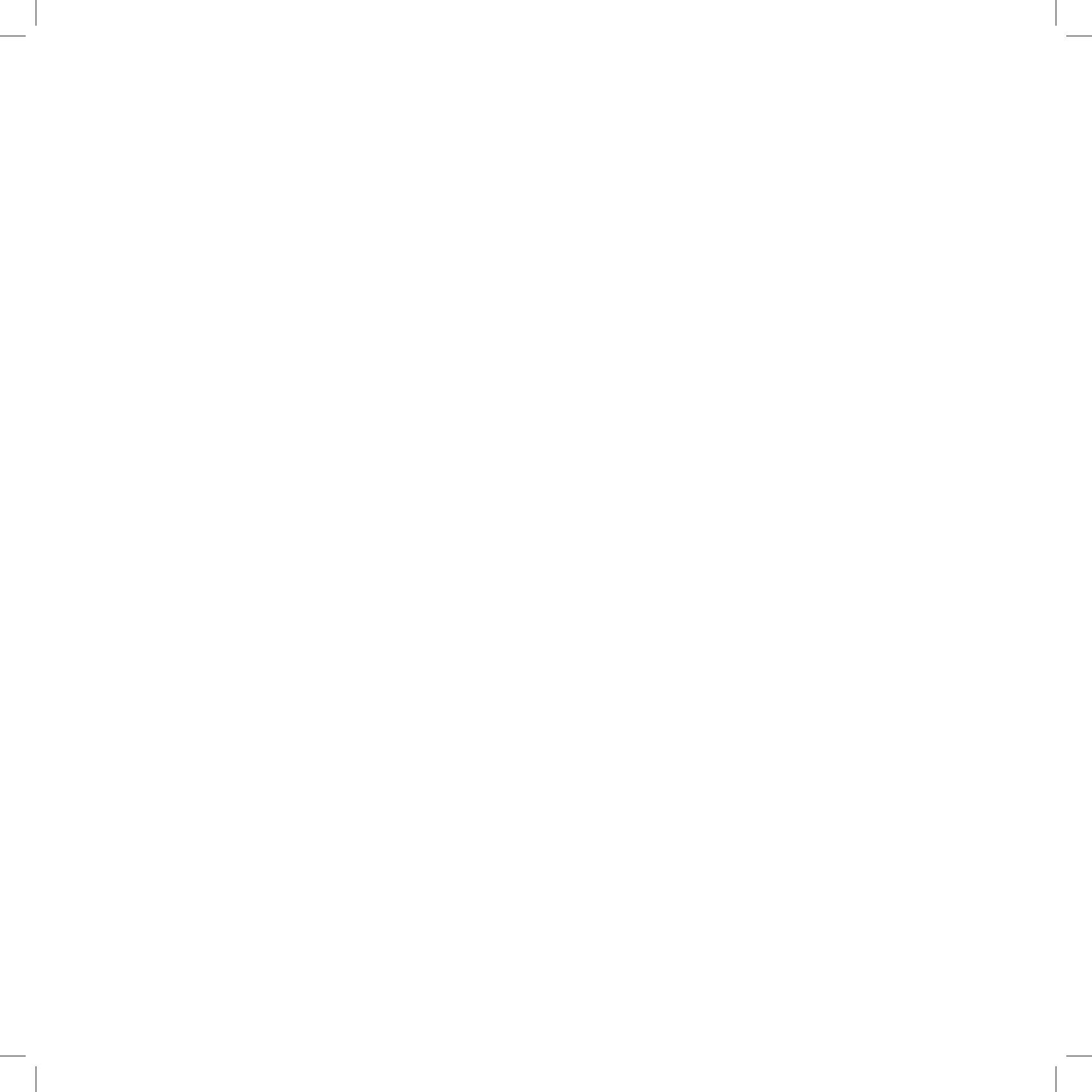
Fotografia 6:

Les manifestacions clíniques eren molt variades: des de la lepra tuberosa a l'anestèsica, que era la més mutilant, passant per les formes mixtes.

Fotografia 7:
Les complicacions oculars també sovintejaven.

L'assistència sanitària

Tot i que l'assessorament científic i mèdic van estar presents des de l'inici del projecte Fontilles, els primers anys de funcionament de la leproseria es treballava, sobretot, per a reconfortar l'ànima dels leprosos. Com passava en la majoria de les iniciatives filantròpiques i caritatives que s'ocupaven de l'atenció als malalts de lepra, el suport moral adquiria més rellevància que l'atenció mèdica. Si el cos esgotat no responia als esforços de la medicina, l'esperança cristiana, el record del cel i el premi de la paciència podien recompensar tots els patiments. El programa d'atenció al malalt es resumia en dos paraules, atencions i consol, i, d'acord amb això s'organitzaven, en certa manera, els principals recursos de la leproseria.

Es tractava d'un plantejament que enllaçava amb la tradició més ortodoxa de l'apostolat cristià a l'àmbit hospitalari. L'activitat sanatorial no era un fi en si mateix. La finalitat de la colònia sanatori i del personal que atenia als malalts anava més enllà. El

més important era transmetre al malalt la resignació cristiana que l'ajudaria a conviure amb la malaltia (fotografia 1).

En aquell context, la incorporació de personal qualificat (metges especialistes i personal auxiliar sanitari) i d'uns recursos assistencials com els que demandaven els leprosos va tardar a fer-se realitat. Per a explicar aquest retard, a més de les consideracions esmentades adés i de les dificultats econòmiques associades a la manca d'ingressos regulars que solien caracteritzar les iniciatives filantròpiques com la de Fontilles, convé destacar les limitacions terapèutiques que hi havia a la primèria del segle xx per a fer front al problema de la lepra.

La direcció facultativa de la leproseria va ser assumida, el novembre de 1911, per Mauro Guillén, prestigiós dermatòleg valencià (fotografia 2). El seu nomenament era el de director honorari sense sou, però, com recollia la revista *Fontilles*, animat

i disposat a visitar el sanatori sempre que fos necessari. L'assistència mèdica efectiva restava en mans del metge titular de la Vall de Laguar. Guillén va substituir Manuel Esteve, que havia exercit el càrrec des de la inauguració del centre, el gener de 1909.

Resulta molt significatiu que la relació contractual i no honorària de Mauro Guillén amb la leproseria es produïra el 1917, arran de la concessió d'una subvenció governamental que va ser gestionada per la Inspecció General de Sanitat en el context de la campanya sanitària de lluita contra la lepra i altres malalties endèmiques que s'havia posat en marxa des de la Direcció General de Sanitat del Ministeri de la Governació. L'inspector general, el doctor Martín Salazar, coneixia la realitat de Fontilles per visites com la que havia fet el juliol de 1914, acompanyat pels inspectors provincials de sanitat de València i Alacant, Torres Babi i Gadea; pel subdelegat de Medicina del districte de Dénia, Gómez Porta; i per

alguns dels metges que havien col·laborat amb el projecte Fontilles des dels inicis: González Castellano, Barberá, Guillén, Alapont o Espasa (fotografia 3).

El juliol de 1917, el director mèdic va començar a rebre una gratificació econòmica a canvi de visitar amb regularitat el sanatori, supervisar el tractament que rebien el malalts i comprometre's a continuar publicant les notes clíniques que informaven de les novetats mèdiques i les activitats científiques que es duïen a terme en la leproseria. Les visites de Guillén es complementaven amb les que feien, amb molta més freqüència i en qualitat de subdirectors mèdics, els metges de les localitats veïnes que van exercir el càrrec. Finalment la situació es va regularitzar el març de 1922, quan el metge Pedro Abal Ibáñez va assumir el càrrec de subdirector, i juntament amb Guillén i el practicant titulat Juan Fayos Ibañez (fotografia 4), van conformar l'equip sanitari. Fayos havia sigut contractat l'octubre de 1920, i a més del sou tenia dret a habitació, llum i aigua (fotografia 5). Abans de

la contractació de practicants titulars, com recollien les actes de la Junta de Govern del Patronat Sant Francesc de Borja, aquestes tasques auxiliars eren exercides per un infermer voluntari que s'hi dedicava per l'amor de Déu (fotografia 6).

Les cures i l'assistència material dels malalts les completaven les infermeres auxiliars i les dames voluntàries que treballaven a Fontilles sota la supervisió de les germanes terciaries franciscanes de la Immaculada Concepció (fotografia 7).

La data de 1917 també va significar un abans i un després en la dotació i millora de les infraestructures sanitàries, quan es van construir pavellons dedicats a clínica i infermeria (fotografies 8 i 9), es va disposar de les primeres instal·lacions destinades a laboratori (fotografia 10) i es van millorar les dedicades a intervencions quirúrgiques (fotografia 11).

Pel que fa als recursos terapèutics que es podien aplicar als leprosos en les primeres dècades del segle xx, es considerava que el més important era el que es

denominava *tractament general*: viure en un clima sa i temperat, practicar certes restriccions dietètiques (embotits, peix, saladures, greixos i alcohol), i per damunt de tot, la higiene, amb un èmfasi especial en la utilitat de banys de curta durada i antisèptics (fotografia 12). En el cas de la lepra anestèsica o trofoneuròtica es recomanaven banys de mar i hidroteràpia amb aigües termals de clorur sòdic, iodurades i sulfuroses.

En aquells anys no hi havia cap remei eficaç i radical, només es podia comptar amb teràpies paliatives o medicaments que proporcionaven als leprosos una milloria relativa. Entre els que es feien servir, també a Fontilles, destacava l'oli de chaulmoogra, subministrat en forma de gotes, sol o combinat amb arseniat de sosa en un got de llet. Els efectes secundaris d'aquella medicació eren importants, fonamentalment dolors gastrointestinals i diarrees. Com a tractaments locals, quan els lepromes o tubèrculs no estaven nafrats, es feia servir

l'electrocauteri; i, si estaven nafrats, s'aplicava una pomada fenicada amb iodoform en pols, en pomada o en gasa, i sobretot bàlsam de gurjum i aigua de calç a parts desiguals, i després se'ls aplicava algun cotó hidròfil. En les nafres de les mucoses es recorria al nitrat de plata i la tintura de iode. Contra les lesions oculars s'aplicava la queratotomia i les cauteritzacions de la còrnia i la conjuntiva. Per a les neuràlgies es recomanava la morfina, l'antipirina, revulsius i punts de foc, i, en certs casos, l'estirament dels nervis.

A Fontilles es provaren tot tipus de tractaments, fins i tot el famós 606 contra la sífilis, atesa l'afinitat que deien que existia entre sífilis i lepra. El remei, però, va ser abandonat. L'assaig clínic amb el 606 el dugueren a terme, el desembre de 1910 i el juliol de 1911, els metges Mauro Guillén i Ramón Alapont. També es feren assajos amb alguns derivats de l'oli de chaulmoogra comercialitzats per l'empresa Bayer, com l'antileprol i l'aleprol, o amb substàncies com

el mangle roig, un tractament que va supervisar el metge Faustí Barberà el 1909.

El març de 1923, el director i subdirector mèdic publicaven en la revista *Fontilles* la notícia que s'havia iniciat un assaig amb tres grups diferents de malalts tractats a base de càpsules d'èsters d'oli de chaulmoogra, d'injeccions intramusculars de la mateixa substància, i amb girocordato sòdic. Aquest últim tractament, va ser aplicat a instàncies de la Direcció General de Sanitat. El febrer de 1925 s'actuava de la mateixa manera amb les sals de coure i bismut i amb el mètode autoteràpic del metge argentí Caride. En realitat, aquells anys era una constant en les institucions hospitalàries sotmetre els leprosos a tot tipus de tractaments i aprofitar-los per assajar noves terapèutiques.

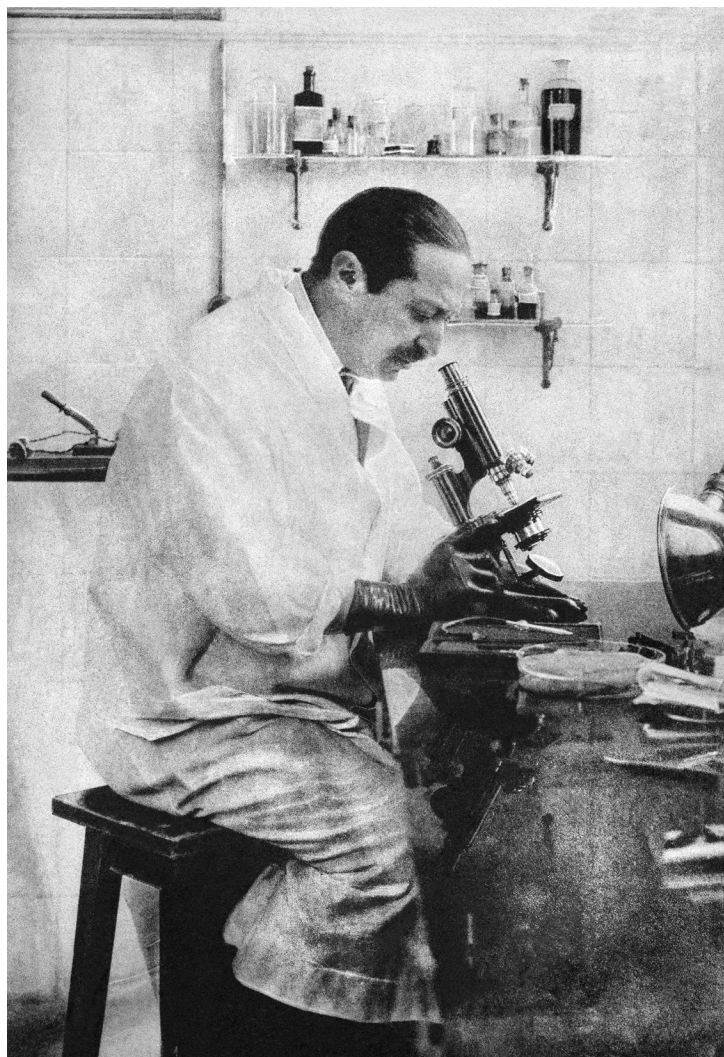
Encara dins del capítol assistencial cal mencionar l'ús que es va fer d'alternatives guaridores diferents a les que podia oferir la medicina científica occidental. Aquest va ser al cas del remei que propugnava el

curandero cubà d'origen canari Ángel García. Entre el 1920 i el 1921 va tractar un total de vuitanta malalts amb el mètode que havia ideat i que ell mateix s'havia aplicat per a curar-se, amb èxit, de la lepra. Es tracta, en qualsevol cas, d'un testimoni interessant que posa de manifest la vigència que tenia el pluralisme assistencial en l'àmbit d'institucions

nosocomials de caràcter filantròpic i, per tant, sense el control absolut de la ciència mèdica. Abans de la inauguració oficial de la leproseria ja s'havia produït una situació semblant, quan, el 1906, el Patronat Sant Francesc de Borja havia contractat el serveis de madame Pinelli, una infermera d'origen francès, instal·lada a Alger, que afirmava curar la lepra.

Fotografia 1:
Més enllà de l'assistència material, la tradició i la resignació
cristiana guiaven el suport moral i l'ajuda espiritual que rebien
els leprosos.

Fotografia 2:
El dermatòleg valencià Mauro Guillén,
director mèdic entre el 1911 i el 1932.

Fotografia 3:

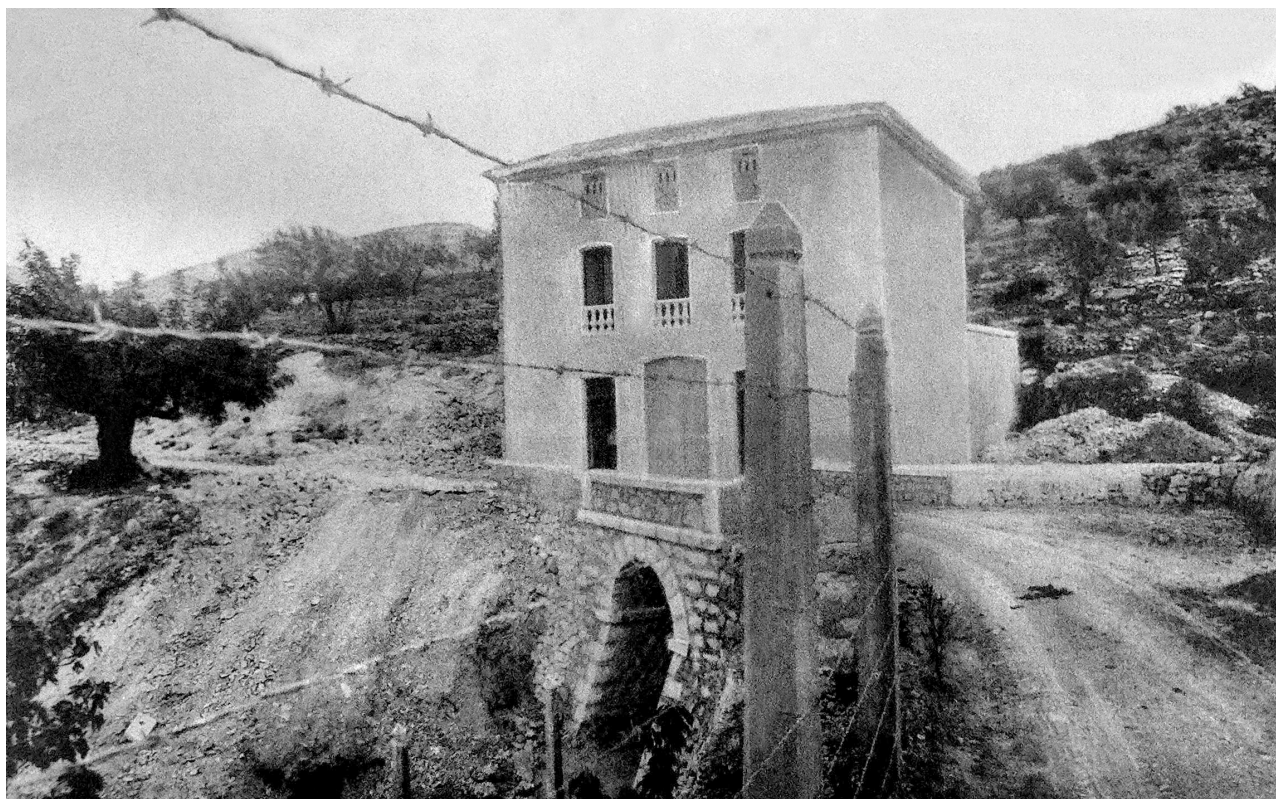
Pel juliol del 1914 visitava Fontilles l'inspector general de Sanitat, el doctor Manuel Martín Salazar (assegut al centre de la fotografia). Anava acompanyat pels inspectors provincials de Sanitat de València i Alacant, pel subdelegat de Medicina del districte de Dénia, i per alguns dels metges i dermatòlegs que col·laboraven amb la leproseria. En la imatge també apareixen el pare Ferrís i Joaquín Ballester (a la dreta de l'inspector general), i l'administrador del sanatori, Celestino Mengual (el segon per l'esquerra en la fila superior).

Fotografia 4:
Mauro Guillén extraient sang a una leprosa. Apareix acompanyat pel subdirector mèdic Pedro Abal (incorporat al càrrec el 1922), pel practicant Juan Fayos (contractat el 1920) i per una de les monges que coordinava l'assistència als malalts.

Fotografia 5:
La casa del practicant. A més del sou, aquest professional
tenia dret a habitació, llum i aigua.

Fotografia 6:
Abans de la contractació d'un practicant titulat, les tasques auxiliars sanitàries eren exercides per un infermer voluntari que ho feia per l'amor de Déu.

Fotografia 7:

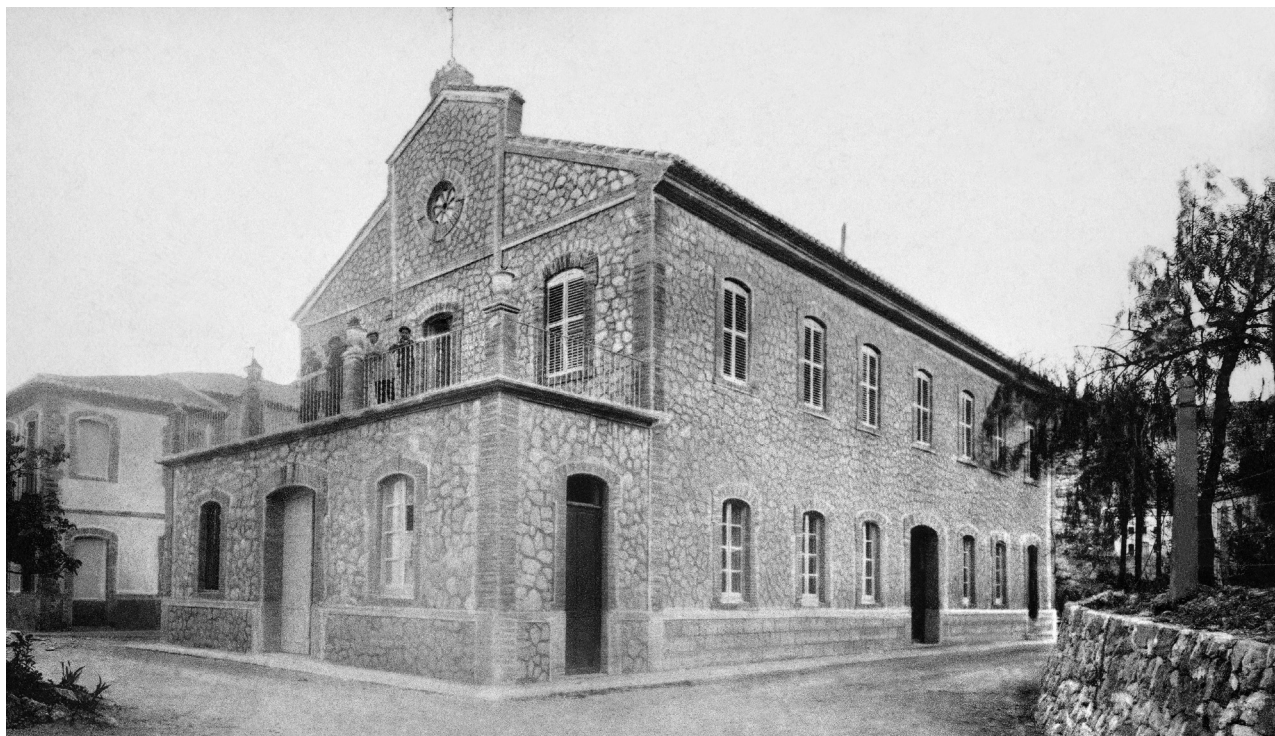
Les cures i l'assistència material les completaven les infermeres auxiliars sota la supervisió de les franciscanes de la Immaculada Concepció.

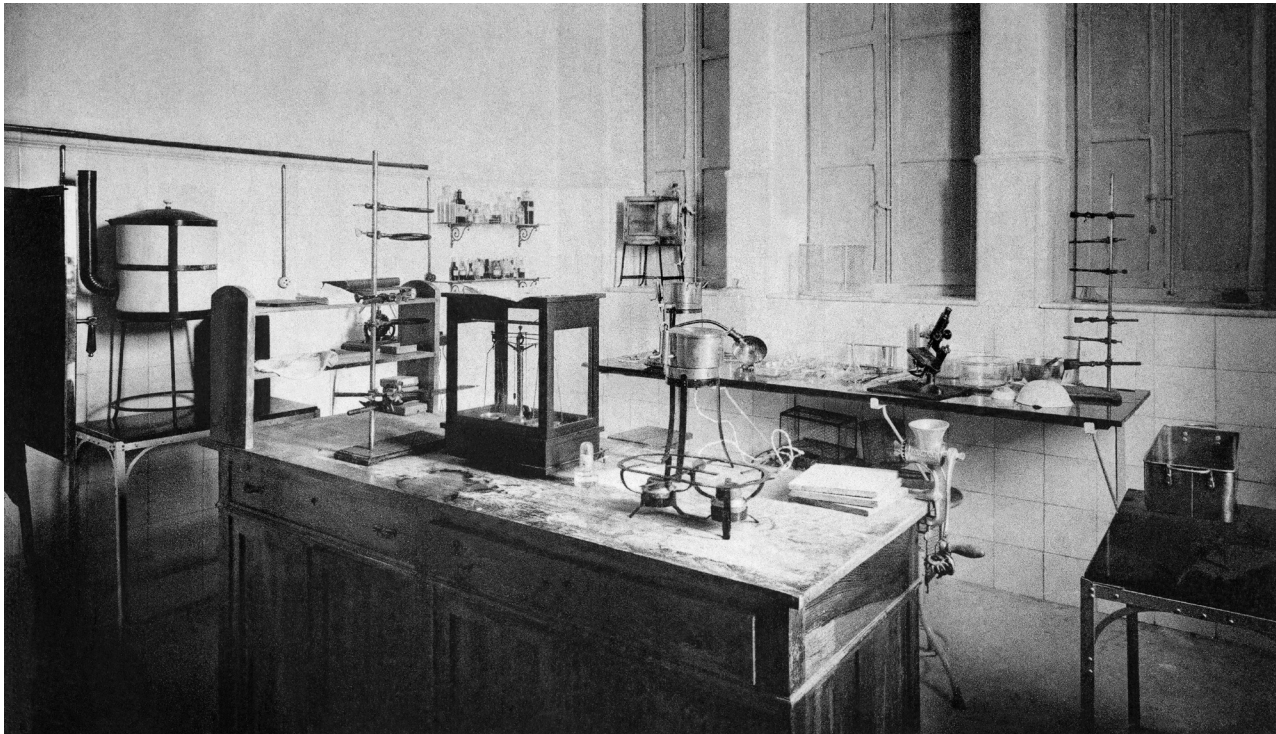
Fotografia 8:
La incorporació de personal sanitari especialitzat es va
acompanyar de la dotació d'infraestructures adequades,
com va ser el cas de la clínica.

Fotografia 9:
La construcció d'un pavelló específic per a infermeria va permetre millorar l'atenció sanitària.

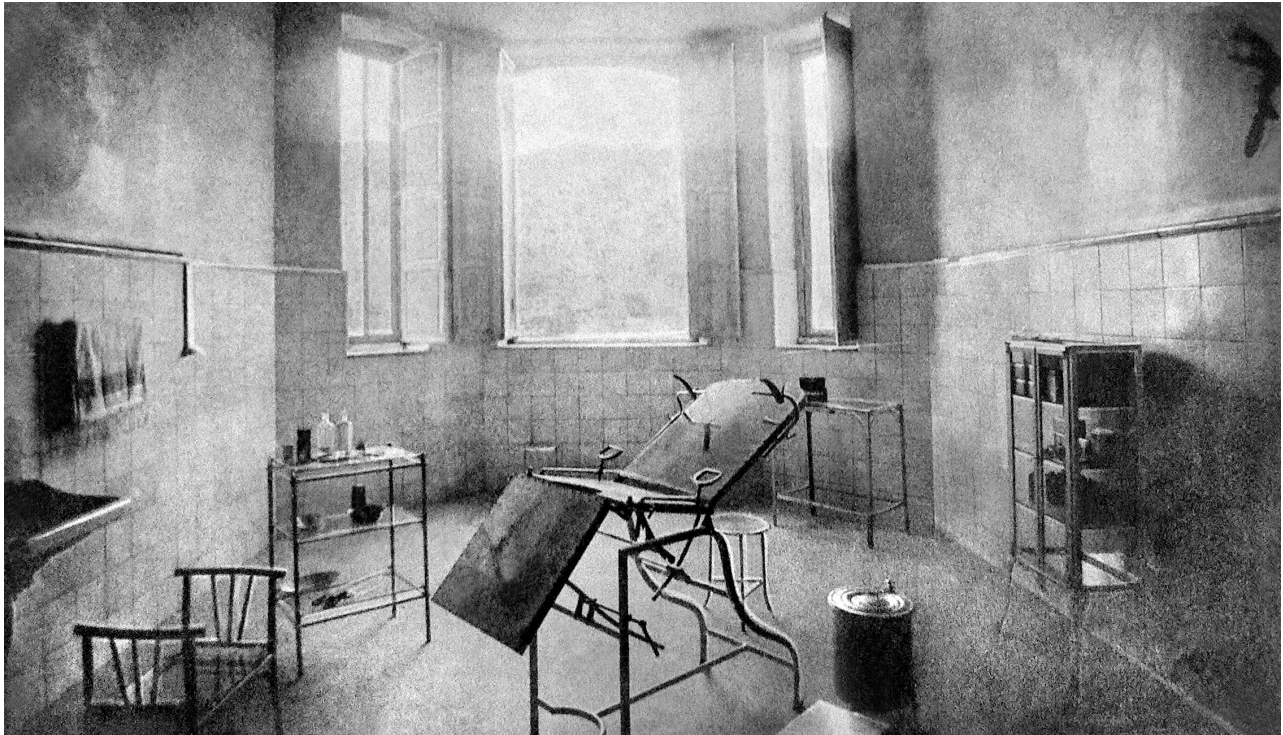

Fotografia 10:
Les subvencions públiques van permetre la dotació d'un
laboratori i la millora diagnòstica de la lepra.

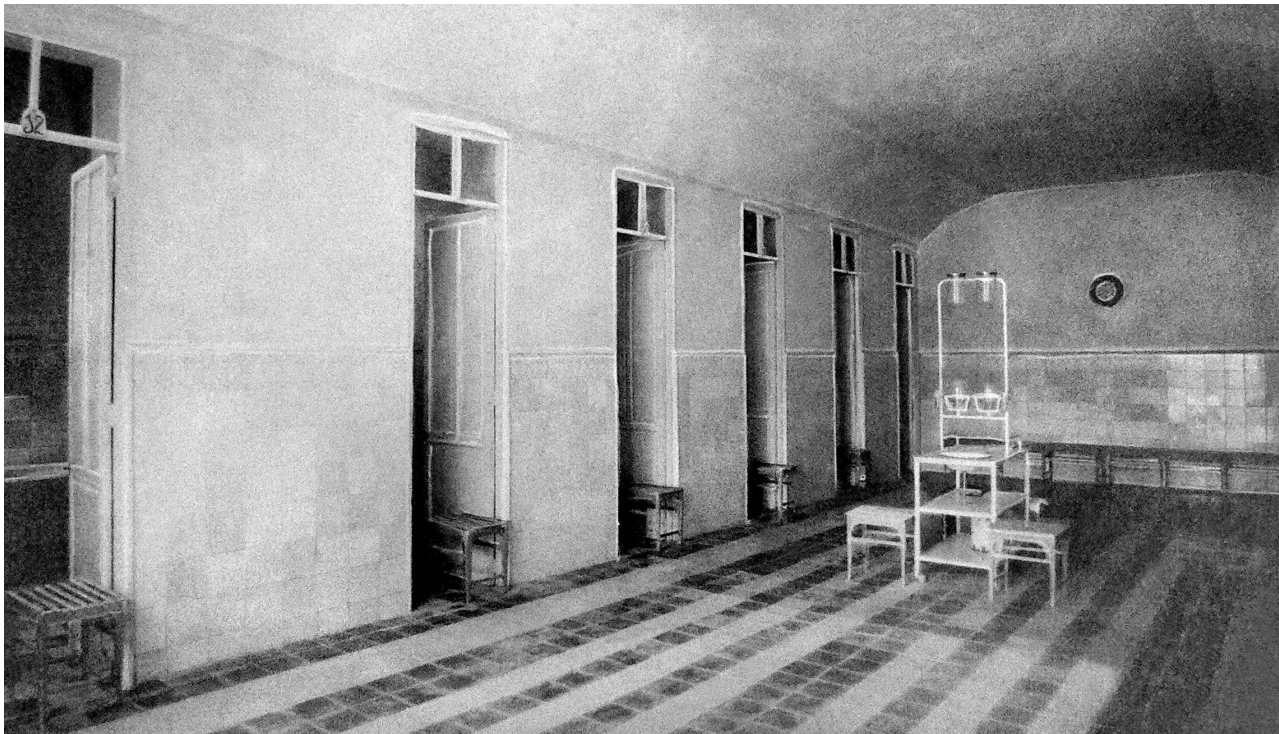

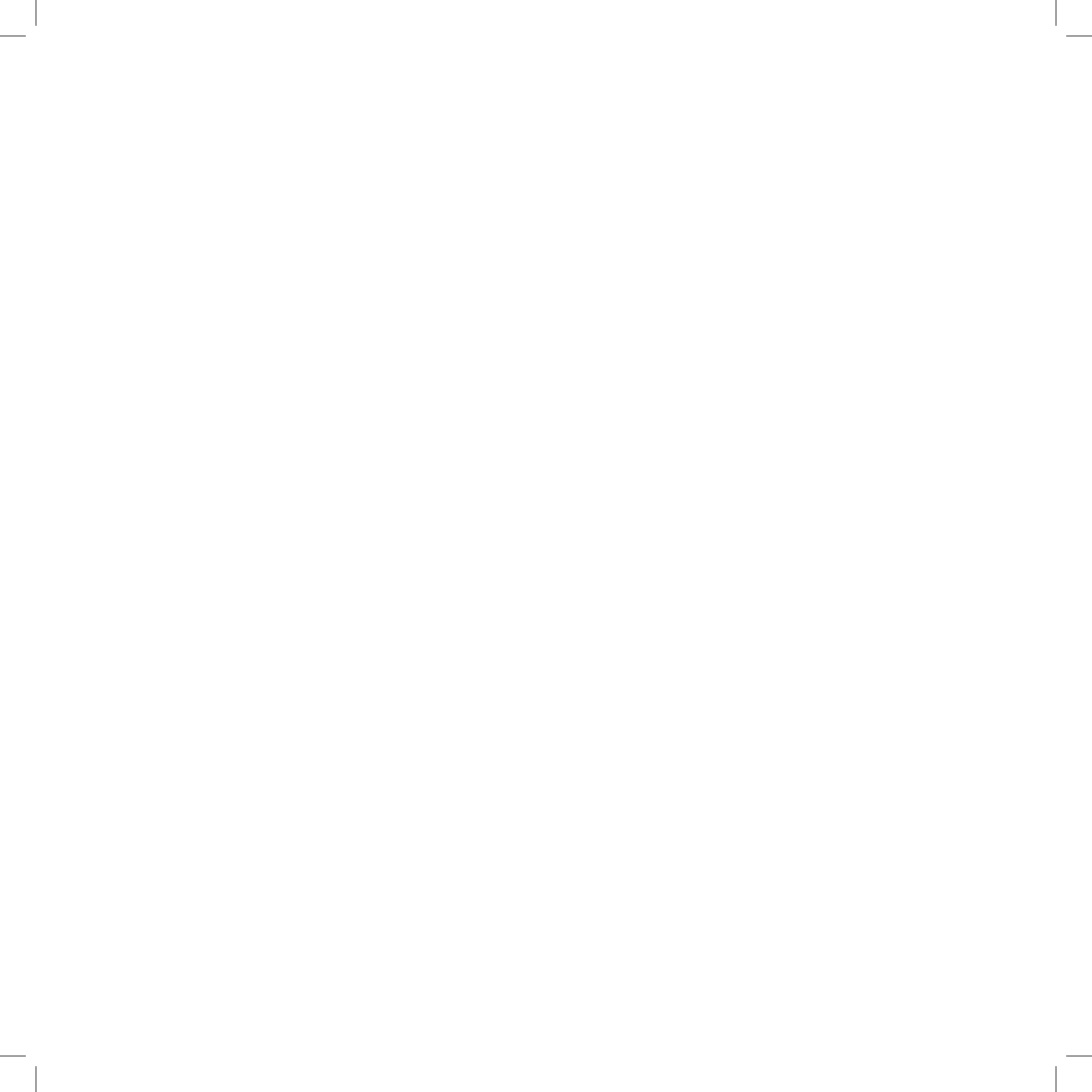
Fotografia 11:

Sala d'operacions de la clínica. Moltes de les complicacions de la lepra requerien solucions quirúrgiques.

Fotografia 12:
Sala de banys. La balneoteràpia antisèptica i de curta durada
es va convertir en una de les principals
indicacions terapèutiques.

L'esperit clerical de Fontilles

En sintonia amb altres iniciatives filantròpiques en les quals havia participat el pare Ferrís, la leproseria de Fontilles va tenir des del primer moment un marcat caràcter confessional. La figura de sant Francesc de Borja (fotografia 1) i la doctrina de la Companyia de Jesús es convertiren en referent i guia de la trajectòria institucional de la nova colònia sanatori per a leprosos, i van reforçar el caràcter pietós, benèfic i social que s'atribuïa a aquella obra humanitària.

Però, per a entendre l'esperit clerical que caracteritzava el Fontilles de la primera etapa i el règim religiós que va marcar l'organització nosocomial de la leproseria, a més de la condició de jesuïta del pare Ferrís o de les idees religioses que defensaven els fundadors i promotors del projecte, cal tenir en compte tot un conjunt de factors, la majoria lligats a les característiques que mostrava una malaltia com la lepra, que expliquen la importància que va adquirir l'assistència espiritual en

tot l'entramat organitzatiu del sanatori (fotografia 2), l'omnipresència dels símbols religiosos (fotografies 3, 4, 5 i 6) o la problemàtica relació que va mostrar el binomi ciència i caritat.

La reaparició contemporània del mal de Sant Llàtzer pertot arreu del món va permetre a les activitats missioneres i filantròpiques reviuere algunes de les ensenyances i pràctiques més commovedores de Crist (fotografia 7). L'assistència als malalts de lepra es va convertir, en molts indrets, en monopoli de les organitzacions religioses i de les associacions caritatives. Els leprosos reunien la història de les misericòrdies de Déu i de les ingrituds d'un món que els rebutjava i els ignorava. Només podien trobar refugi en la paraula consoladora de la fe i l'esperança que els proporcionaven els religiosos i religioses que es consagraven al seu servei en l'àmbit de les leproseries (fotografia 8).

D'altra banda, aquell predomini de les atencions espirituals que mostrava el règim de funcionament

intern d'un sanatori com el de Fontilles posava de manifest una jerarquització de valors que resultava coherent amb el procés d'estigmatització dels leprosos i amb la condició de malaltia incurable que caracteritzava la lepra al principi del segle xx.

Es justificava la primacia d'una religió reforçada per la virtut de la caritat, al mateix temps que s'insistia en la dependència de la ciència davant la veritat revelada. La medicina podia intentar curar el cos, però no podia curar l'ésser humà. Per a la ciència, si no existia la caritat, el leprós no seria més que un ésser repugnant, ple de misèries. Mitjançant metàfores com les de l'altre món o la de la ciutat del dolor, usades per a resumir la condició que adquirien institucions com la Colònia Sanatori Sant Francesc de Borja per a leprosos, la doctrina sobrenatural de l'Evangelí passava a convertir-se en l'ànima i la vida vertadera de la leproseria. Era l'única que permetia obrir als malalts de lepra les portes d'una ventura sense fi en l'altra vida.

En el cas de Fontilles, per als seus fundadors, i en particular per al pare Ferrís, les ànimes dels malalts de lepra estaven més abandonades que els seus cossos, i per això resultava fonamental inculcar en l'ànim dels leprosos un esperit de sòlida pietat i d'ensenyar-los a acceptar la voluntat divina a fi de fer més tolerables els patiments que provocava una malaltia tan terrible com la lepra.

En aquella tasca participaven els pares de la Companyia de Jesús (fotografies 9 i 10), encarregats de l'atenció espiritual dels malalts, i les germanes terciaries franciscanes de la Immaculada Concepció (fotografies 11 i 12), que coordinaven i supervisaven la part material, a més de les persones que, de forma voluntària, sol·licitaven curar els malalts de lepra per caritat.

En mig d'un missatge de resignació i submissió davant la condició de leprosos, aquests passaven a convertir-se en ànimes generoses que s'oferien a patir amb Crist. Per aquesta raó, veure un leprós

era veure Crist, servir i llavar un leprós era servir i llavar el mateix Crist. Es tractava d'una associació metafòrica que servia per a estimular la caritat envers els malalts de lepra, en la mesura que el pecat adquiria la condició de lepra espiritual i la seua curació trobava en les almoines i les pràctiques caritatives adreçades als leprosos del cos el remei terapèutic.

Dins del sanatori hi havia una albergueria (fotografia 13), que s'utilitzava perquè els visitants que acudien a Fontilles hi feren els exercicis espirituals i pogueren aprofitar l'efecte tan «saludable» que

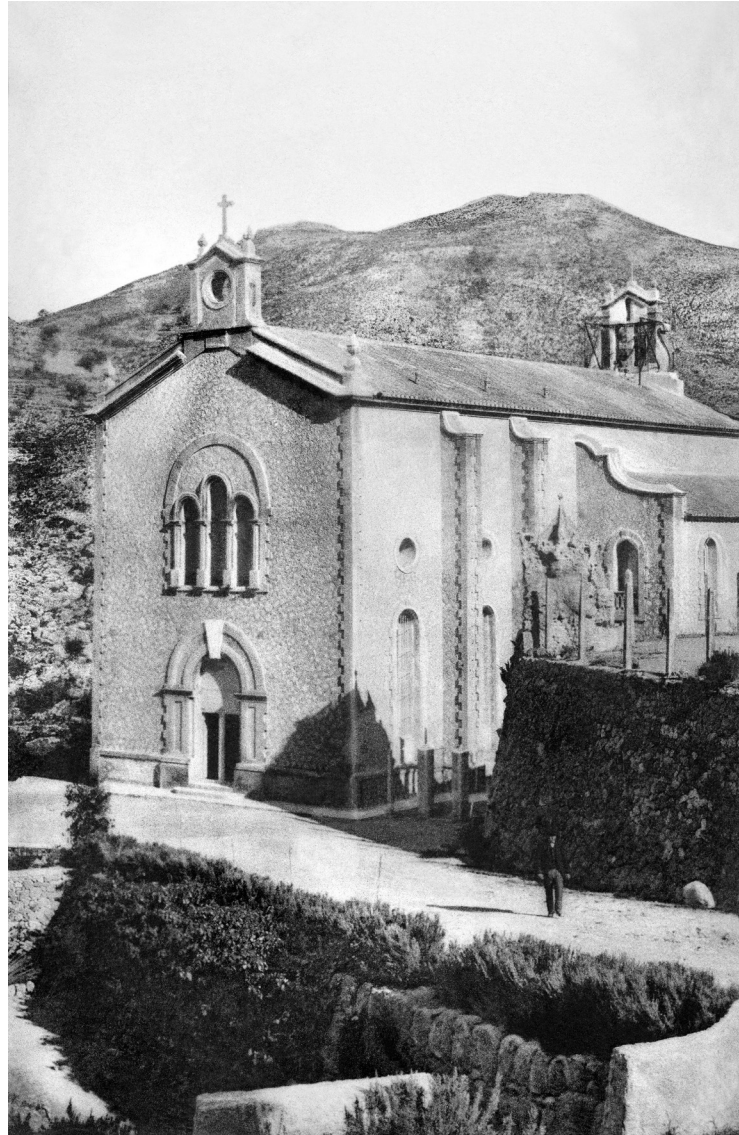
la pietat dels malalts de lepra podria produir en els 'mundans pecadors'. Comptava amb totes les instal·lacions necessàries (habitacions, capelles, menjador, etc.), estava separada de la zona dels malalts i el personal que l'atenia no exercia cap funció amb els leprosos.

Aquesta distribució d'espais es repetia, en certa manera, en l'església del sanatori (fotografies 14 i 15). Els leprosos homes ocupaven el costat de l'epístola; les malaltes, el costat de l'evangeli. Els visitants i el personal sa de la leproseria seguien els actes litúrgics des de dues tribunes laterals.

Fotografia 1:
En el cas de Fontilles, la figura de sant
Francesc de Borja es va convertir en un
referent.

Fotografia 2:
L'església de Fontilles.
El caràcter confessional de la leproseria conferia
a les infraestructures religioses un paper
rellevant.

Fotografia 3:
L'esperit clerical es traduïa en l'omnipresència dels símbols religiosos.

Fotografia 4:
Imatge i monument religiós emplaçat en un dels laterals
del pavelló de Santa Isabel.

Fotografia 5:
La gruta de la Mare de Déu de Lourdes.

Fotografia 6:
Imatge de sant Rafael. Situada al costat del
pavelló per a leprosos que portava el seu nom.

Fotografia 7:
Monument al Sagrat Cor de Jesús. Amb
l'assistència als malalts de lepra es revivien
algunes de les ensenyances i pràctiques més
commovedores de Crist.

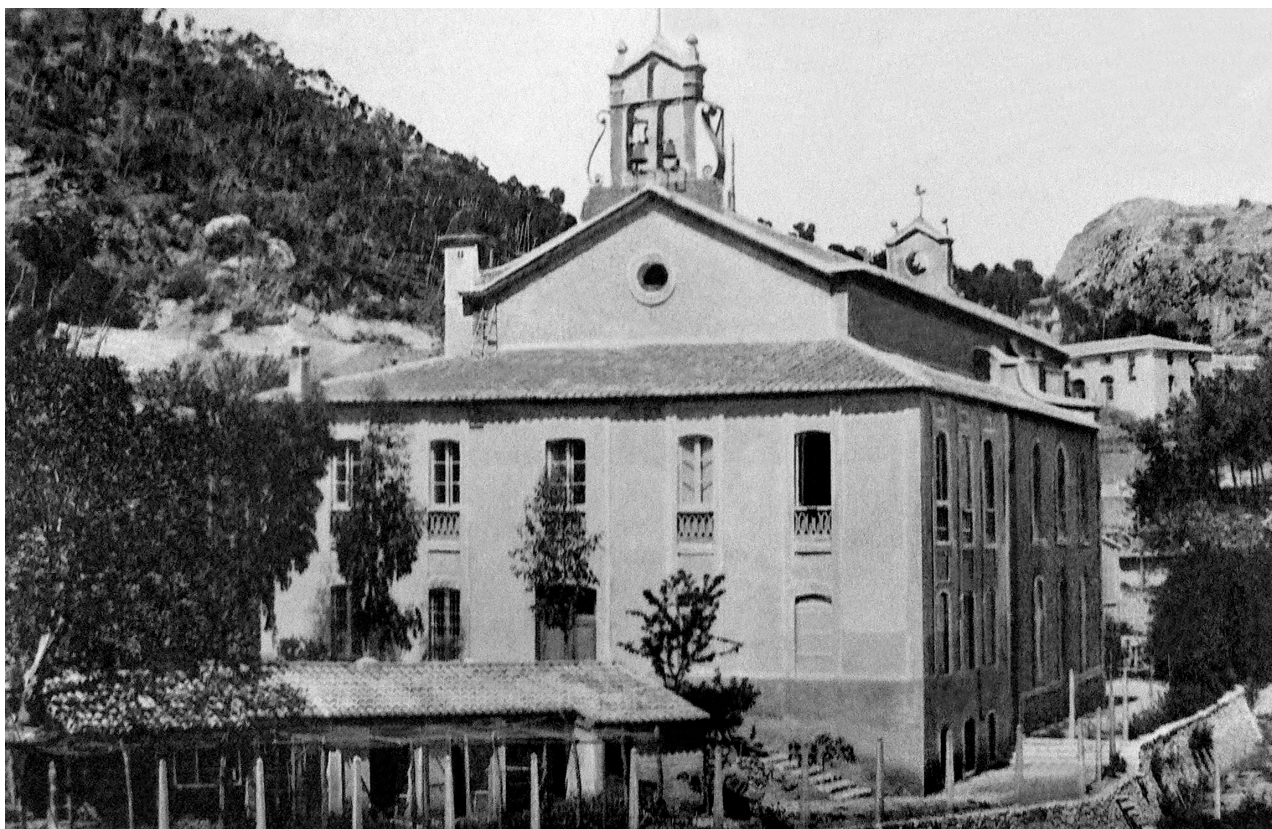
Fotografia 8:
Grup de leprosos i una de les religioses al voltant
de la imatge del Sagrat Cor de Jesús.

Fotografia 9:
Els jesuïtes exercien la direcció espiritual de Fontilles.

Fotografia 10:
La residència dels jesuïtes, adossada a l'edifici de l'església.

Fotografia 11:

A més de coordinar l'assistència material als leprosos, les monges franciscanes de la Immaculada Concepció també col·laboraven en el suport moral i religiós que rebien els malalts.

Fotografia 12:
Residència de les monges franciscanes i de les infermeres
auxiliars, denominat pavelló central.

Fotografia 13:

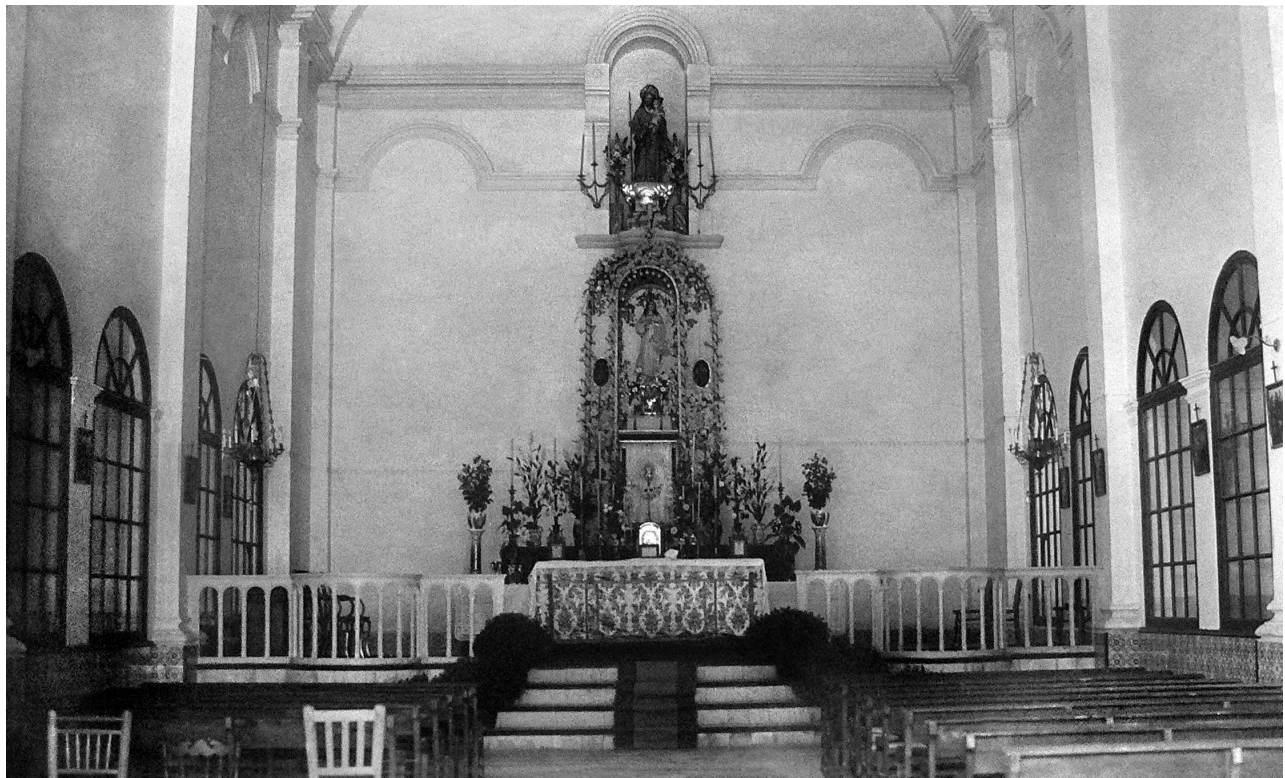
L'albergueria, aïllada dels malalts però integrada en la leproseria. Estava destinada als exercicis espirituals de les persones que acudien a Fontilles amb aquesta finalitat.

Fotografia 14:
Els leprosos homes ocupaven, en l'interior de l'església,
el costat de l'epístola; les leproses, el de l'evangeli.

Fotografia 15:
A l'església, els visitants i el personal sa seguien els actes litúrgics des de tribunes laterals.

Vida quotidiana i règim assistencial

Durant els primers anys de funcionament de la colònia sanatori de Fontilles, la vida quotidiana dels malalts de lepra va estar molt condicionada pel règim nosocomial que s'hi va imposar i que s'apropava a allò que es denomina una institució total. És a dir, un lloc on residien un gran nombre d'individus en una situació d'aïllament social idèntica, incapaçs de cuidar-se a si mateixos, i que representaven, a més, un perill per a la comunitat (fotografies 1 i 2).

El caràcter totalitzador i absorbent de la institució es materialitzava en els obstacles que tenien els malalts de lepra per a establir interrelacions amb l'exterior o, simplement, per a poder eixir. Uns obstacles que adquirien forma material, com en el cas de Fontilles, a través dels espais i els camins per a sans i malalts, la separació estricta entre sexes (fotografia 3), les portes tancades, els murs que es van acabar alçat, etc.

Els responsables de la leproseria eren els encarregats d'establir els horaris, els espais o les

normes higièniques i morals. En definitiva, els que decidien com havia de ser el dia a dia en la vida dels malalts de lepra, els quals constituïen el nucli protagonista d'aquell món tan particular.

Es tractava d'una situació que apareixia molt ben reflectida en una de les metàfores que feia servir l'entorn de Fontilles en el moment de difondre el projecte de leproseria i les seues característiques: la d'aquell altre món que delimitaven físicament les muntanyes que envoltaven l'espai físic de la leproseria, i espiritualment, aquell ambient de pietat que la caracteritzava. Enfront de la realitat de la societat que vivia fora del sanatori, s'exalçava el caràcter edificant que havia de tenir el tipus de vida que menaven el leprosos ingressats al sanatori.

Dins d'aquell règim nosocomial, la denominació de colònia sanatori responia a la idea de crear una colònia agrícola en la qual els leprosos que no estigueren impeditos per a treballar pogueren aplicar-se a algun tipus d'activitat (fotografies 4 i 5). Fins

i tot estava previst que les rendes que es podien aconseguir revertiren en benefici del mateixos malalts i de la leproseria.

Coneixem algunes d'aquestes tasques agrícoles i altres de les activitats que desenvolupaven els malalts de lepra. En una secció de la revista *Fontilles* anomenada «Nuestro certamen», s'explicaven els premis (la majoria de les vegades caixes de tabac) que rebien els leprosos pel mirament que havien posat en la cura de les vaques i dels jardins, per fer d'obriers o de costureres, per procurar llenya per a l'estufa, per col·laborar en les tasques de desinfecció i altres serveis d'higiene, o pels actes de caritat que havien dut a terme amb els malalts impedits (fotografia 6).

Juntament amb aquestes activitats de caràcter més quotidià, hi havia activitats de caràcter més festiu, o que reunien la condició d'extraordinàries. L'organització de la majoria d'aquells actes estava condicionada per l'esperit clerical que impregnava

Fontilles i per la importància que tenien el calendari i les celebracions de caire religiós: des de les cavalcades de reis o les organitzades amb esdeveniments molt concrets, com ara la inauguració de l'església (fotografies 7, 8 i 9), fins a les batalles florals davant la imatge de la Mare de Déu de Lurdes (fotografia 10) o la processó del Diumenge de Rams (fotografia 11), passant per les generades per l'administració de determinats sagraments (fotografia 12) o la cerimònia d'acomiadament dels difunts (fotografia 13).

I això mateix passava amb els actes que tenien un vessant més lúdic, com ara les projeccions cinematogràfiques que tenien lloc en dates molt senyalades, com el dia de Pasqua, o algunes representacions teatrals, com ara l'estrena, el 1915, de l'obra *La aparición de la Virgen a Bernardeta de Lourdes*, protagonitzada per dues malaltes de lepra que responien al noms de Milagrito i Rosario. Les projeccions i les representacions es feien a l'edifici destinat a sala de banys (fotografia 14), que disposava

en la primera planta d'un teatre o sala d'esbarjo i d'un fonògraf.

Moltes de les activitats eren amenitzades per la murga i la banda de música formada per leprosos i dirigida, en l'últim cas, pel practicant de la leproseria (fotografia 7 i 15), o pel «Coro de cantores enfermitos».

També tenim notícies de la celebració d'algunes festes arrelades en la cultura valenciana, com la

de Sant Antoni o la d'anar a menjar la mona els xiquets leprosos. Tampoc resultava infreqüent trobar informacions relacionades, precisament, amb les activitats que realitzaven les xiquetes i els xiquets ingressats al sanatori. Per exemple, els exercicis de gimnàstica rítmica per a «enfermitos y enfermitas», que reunien, a més, una finalitat terapèutica.

Fotografia 1:
Els leprosos ingressats a Fontilles compartien una situació
d'aïllament social.

Fotografia 2:
Els responsables de la leproseria eren
els encarregats d'establir els horaris, els espais
i les normes higièniques i morals.

Fotografia 3:
Menjador. La separació entre sexes era una de les característiques del règim assistencial de Fontilles.

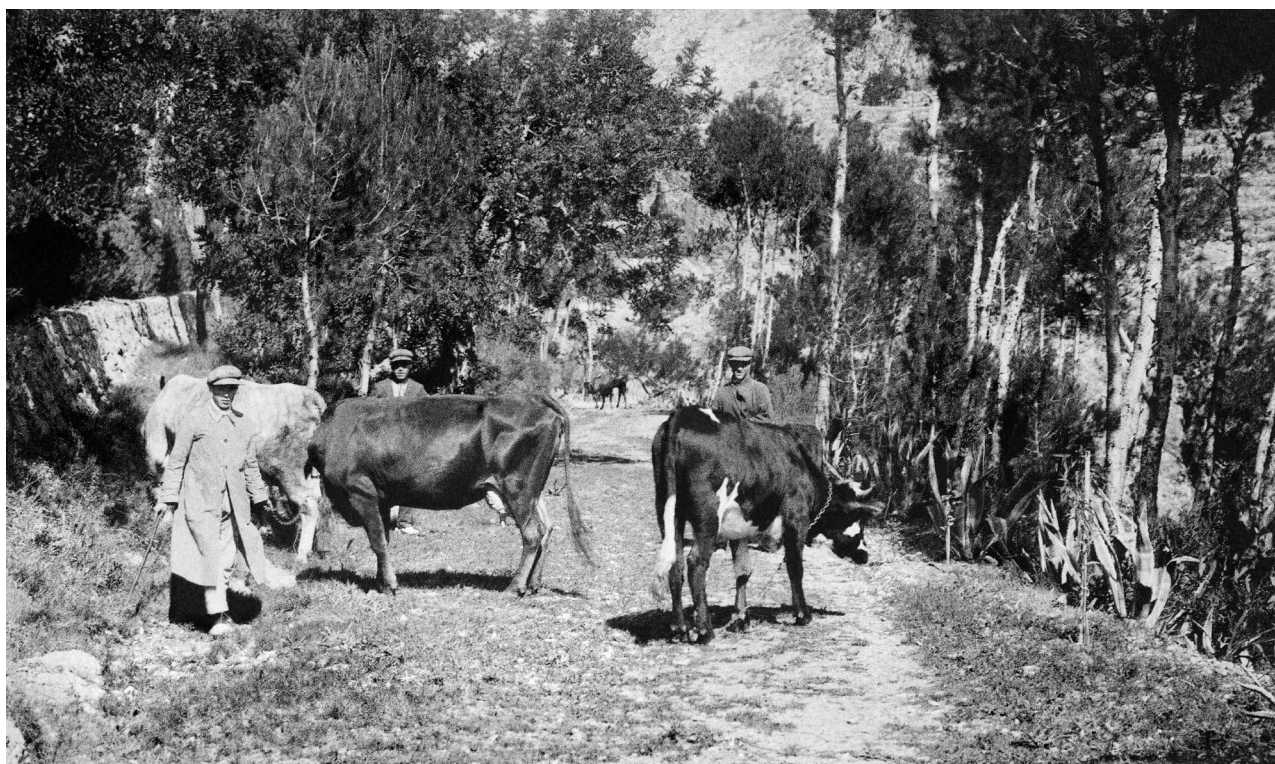

Fotografia 4:
Galliner i colomar. Els leprosos que no estaven impeditats
col·laboraven en el manteniment
de la granja.

Fotografia 5:

La vaqueria proporcionava als leprosos, a més d'un aliment tan valuós com la llet, la possibilitat de sentir-se útils.

Fotografia 6:
Una leprosa donant menjar a una malalta cega. Els leprosos
eren premiats pels actes de caritat que mostraven
amb els malalts impeditos.

Fotografia 7:
El tres malalts que representaven els reis mags acompanyats
per la xaranga de leprosos del sanatori.

Fotografia 8:
Cavalcada organitzada amb motiu
de la inauguració de l'església.

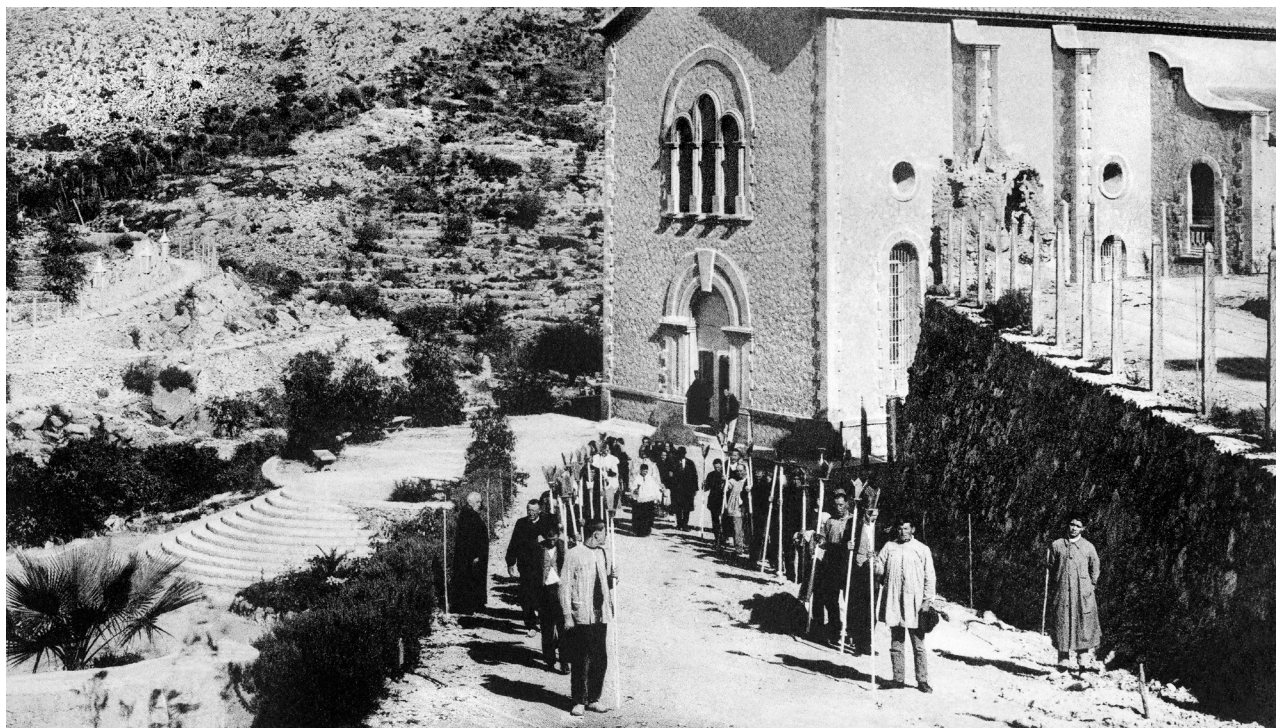
Fotografia 9:
Leproses disfressades i engalanades amb motiu
d'un acte festiu.

Fotografia 10:
Jocs florals davant de la imatge de la Mare de Déu de Lurdes.
La majoria dels actes responien al calendari
i les celebracions de caire religiós.

Fotografia 11:
Processó del Diumenge de Rams.

Fotografia 12:
Com en totes les manifestacions religioses, l'administració de
determinats sacraments implicava la participació
activa dels leprosos.

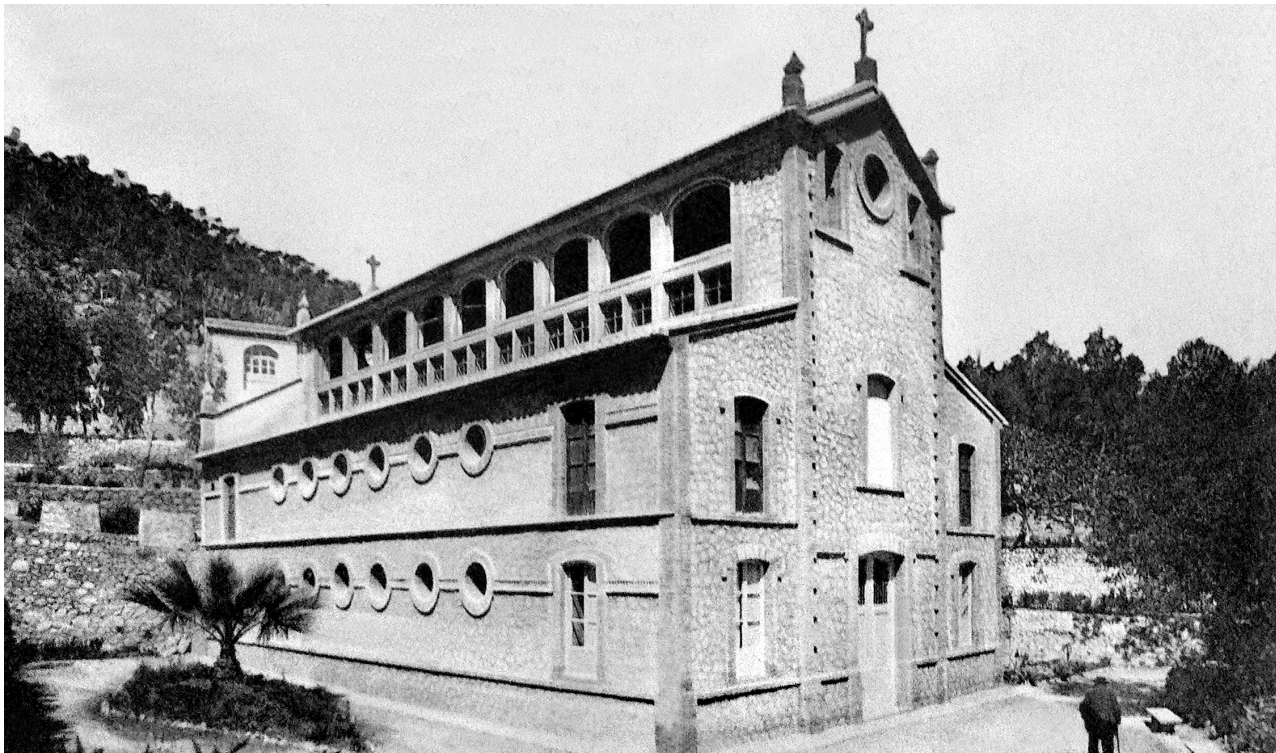

Fotografia 13:

La cerimònia de comiat dels difunts era una de les que congregava més participació.

Fotografia 14:
Edifici del departament de banys, situat en la planta baixa.
En la primera planta es disposava d'un teatre i sala
de projeccions que servia per a l'esbarjo dels malalts.
La part superior era usada per a estendre la roba.

Fotografia 15:

La banda de música, formada pels mateixos malalts i dirigida pel practicant del sanatori.

Recerces històriques sobre Fontilles

A continuació oferim una selecció de les principals publicacions que en els darrers anys s'han ocupat d'analitzar la història de Fontilles. Encara que han sigut elaborades des de diferents posicionaments historiogràfics, aporten, en tots els casos, dades rellevants per a la recuperació de la memòria històrica del projecte filantròpic que es va posar en marxa el 1901, i que va permetre que el 17 de gener del 1909 s'inaugurara la Colònia Sanatori de Sant Francesc de Borja per a leprosos:

BLAYA ESTRADA, Nuria (editora). *Fontilles, 100 años: trabajando por un mundo sin lepra*, València, Fontilles, 2009.

BALLESTER ARTIGUES, Teresa; BERNABEU-MESTRE, Josep. «Entre la filantropia i l'activitat politico-social: el Patronato San Francisco de Borja para Leprosos i la lluita contra la lepra a les comarques centrals del País Valencià», *Espai Obert* 1996; 3: 39-44.

BERNABEU-MESTRE, Josep; BALLESTER ARTIGUES, Teresa. «Lepra y sociedad en la España de la primera mitad del siglo XX: La Colonia Sanatorio de Fontilles (1908-1932) y su proceso de intervención por la Segunda República», *Dynamis* 1991; 11: 287-344 (també hi ha una versió valenciana de l'article publicada en *Aguaites* 1991; 7: 49-86).

BERNABEU-MESTRE, Josep; BALLESTER ARTIGUES, Teresa. «Le retour d'un péril: la lèpre dans l'Espagne contemporaine, 1878-1932. Aspects démographiques et socio-sanitaires», *Annales de démographie historique* 1997: 115-134.

- BERNABEU-MESTRE, Josep; BALLESTER ARTIGUES, Teresa. «¿En nombre de la ciencia?: La defensa de la clase médica valenciana y el rechazo al tratamiento antileproso de Madame Pinelli (Alger/València, 1906)», dins Ballester Añón, Rosa (ed.), *La medicina en España y en Francia y sus relaciones con la ciencia, la tradición y los saberes tradicionales (siglos XVIII a XX)*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil Albert, 1998, pàg. 277-293.
- BERNABEU-MESTRE, Josep; BALLESTER ARTIGUES, Teresa. «De la repressió a la profilaxi: els inicis de la lluita contra la lepra al País Valencià contemporani, 1877-1914», *Aguaites* 1998; 15: 51-68.
- BERNABEU-MESTRE, Josep; BALLESTER ARTIGUES, Teresa. *La ciutat del dolor: estigma, metàfores i exclusió social en la lluita contra la lepra, Fontilles (1904-1932)*, Teulada, Ajuntament de Teulada/Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 2002.
- BERNABEU-MESTRE, Josep; BALLESTER ARTIGUES, Teresa. «Disease as a Metaphorical Resource: The Fontilles Philanthropic Initiative in the Fight against Leprosy», *Social History of Medicine* 2004; 17(3): 409-421.
- COMES IGLESIA, Vicent (dir.). *Cuidados y consuelos. Cien años de Fontilles (1909-2009)*, València, Associació Fontilles/Generalitat Valenciana, 2009.
- DE LAS AGUAS, Terencio. «Historia del Sanatorio de Fontilles», *Piel*, 1992, 7: 115-125.
- DE LAS AGUAS, Terencio. *La lepra: pasado, presente y futuro*, València, Conselleria de la Presidència, 1999.
- LAMET MORENO, Pedro Miguel, *Un hombre para los demás: Joaquín Ballester Lloret, fundador de Fontilles*, Barcelona, Belacqva, 2005.
- SIMÓN PERALES, Purificación. *Franciscanas de la Inmaculada: Fontilles, 1909-2009*, València, Edicep, 2009.

